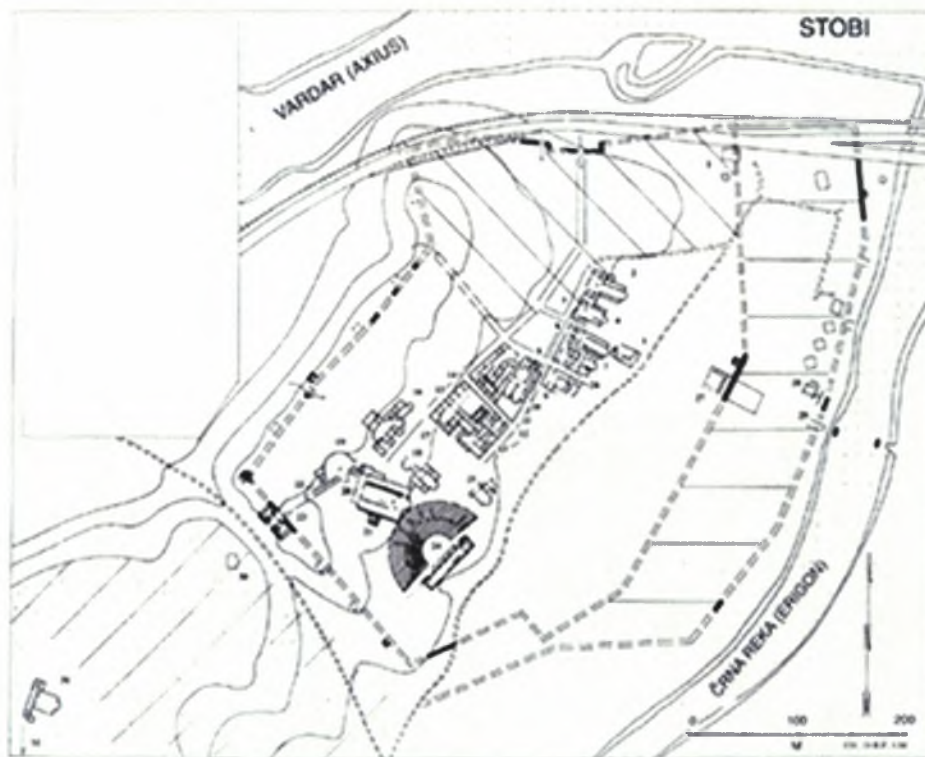

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ : Ι. Α. Κ. Α.

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ : « ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΣΤΟΒΩΝ ΤΗΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ »**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ : ΒΑΣΙΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

ΒΑΡΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ :

ΦΟΥΦΗ ΚΑΣΣΙΑΝΗ

ΒΟΛΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2003 - 2004

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4258/1
Ημερ. Εισ.: 28-12-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2004
ΦΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
I. ΝΑΟΙ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ	
I.1. Επισκοπική βασιλική	8
I.2. Βόρεια βασιλική	20
I.3. Κεντρική βασιλική	25
II. ΝΑΟΙ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ	
II.1. Κοιμητηριακή βασιλική	31
II.2. Βασιλική Trans Erigon	35
II.3. Βασιλική στη θέση Palikura	38
III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
III.1. Τα χαρακτηριστικά της ναοδομίας των Στόβων	43
<i>Θέση των ναών στον πολεοδομικό ιστό</i>	44
<i>Τοιχοποιίες</i>	44
<i>Μέρη του ναού</i>	46
<i>Λειτουργικές κατασκευές</i>	47
<i>Προσκτίσματα</i>	48
III.2. Οι Στόβοι και η ναοδομία της Μακεδονίας	53
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	54
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ	
ΠΙΝΑΚΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της πτυχιακής μου εργασίας είναι «Οι Παλαιοχριστιανικοί ναοί των Στόβων της Μακεδονίας Δευτέρας». Επέλεξα την περιοχή των Στόβων γιατί στο παρελθόν είχα εκπονήσει μια μικρή εργασία για μια γειτονική περιοχή, το Caričin Grad, και μου είχε κεντρίσει το ενδιαφέρον γιατί τόσο αυτή όσο και οι Στόβοι, είναι από τις παλαιοχριστιανικές πόλεις των Βαλκανίων με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και οι οποίες μέχρι πρότινος μας ήταν παντελώς άγνωστες. Επίσης, ήθελα να ασχοληθώ με ένα θέμα το οποίο δεν θα ήταν τετριμμένο και το οποίο θα μου πρόσφερε πολύπλευρες γνώσεις, καθώς πέρα από τα χαρακτηριστικά της παλαιοχριστιανικής ναοδομίας, μου έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσω και γεωγραφικές γνώσεις και να γνωρίσω την ευρύτατη, τότε, επαρχία της Μακεδονίας Δευτέρας και να πάρω μια ιδέα για το πώς οι πόλεις της αυτοκρατορίας συνανήκαν στο δίκτυο των πολιτικών και εκκλησιαστικών δομών, το οποίο ως έναν βαθμό αντανακλάται και μέσα από τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αναπληρώτρια καθηγήτρια Μαρία Βασιλάκη και τον διδάσκοντα Ιωάννη Βαραλή για τη συμβολή τους στην εκπόνηση της πτυχιακής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θέση των Στόβων (πίν. 1) τοποθετείται σήμερα στην πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και είναι γνωστή ως Γκράντσκο Στόμπι (η ερημούπολη των Στόβων). Ο μερικώς ανασκαμμένος οικισμός βρίσκεται στην κοιλάδα του ποταμού Αξιού, ακριβώς στη συμβολή του με τον ποταμό Crna, τον αρχαίο Εριγόνα. Στην αρχαιότητα δύο σημαντικοί δρόμοι τέμνονταν στους Στόβους: ο ένας ήταν ο δρόμος που ξεκινούσε από το Αιγαίο και κατευθυνόταν βόρεια προς την κεντρική Ευρώπη και ο δεύτερος ήταν ένα παρακλάδι της Εγνατίας οδού, που οδηγούσε από την Ηράκλεια της Λυγκιστίδος στην Σερδική (τη σημερινή Σόφια).¹

Κατά την ελληνιστική περίοδο η περιοχή περιήλθε κάτω από τον έλεγχο του βασιλείου των Μακεδόνων και τον 2^ο αιώνα π.Χ. έγινε τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. Η πόλη είχε το προνόμιο να κόβει νομίσματα σε δικό της νομισματοκοπείο². Κατά τη διάρκεια του τέλους του 4^{ου} αι. μ.Χ. οι Στόβοι έγιναν η πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας Σαλουταρίας και υπήρξε σίγουρα η πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας Δευτέρας για κάποια περίοδο κατά τον ύστερο 5^ο αιώνα ή τον πρώιμο 6^ο μ.Χ. Το 379 οι επαρχίες της Μακεδονίας και της Δακίας δόθηκαν στο Θεοδόσιο Α' από τον αυτοκράτορα Γρατιανό και, παρά τη φιλονικία, παρέμειναν κάτω από την πολιτική δικαιοδοσία του Ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας και μετά το θάνατο του Θεοδοσίου, ο οποίος επισκέφτηκε την πόλη των Στόβων το 388. Είναι πιθανό ότι η πόλη υπέφερε από τις λεηλασίες του Βησιγόθου Αλάριχου στον 4^ο αι. και από τις ορδές του Ούννου Αττίλα στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 440, παρόλο που ούτε οι γραπτές πηγές, ούτε τα αρχαιολογικά δεδομένα πιστοποιούν με βεβαιότητα την παρουσία βαρβαρικών δυνάμεων εκεί. Είναι ωστόσο βεβαιωμένο ότι το 479, οι στρατιώτες του Βησιγόθου Θεοδώριχου λεηλάτησαν την πόλη, η οποία υπέφερε ξανά στο σεισμό του 518.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι σε κάποια χρονική στιγμή μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. η πεδιάδα δυτικά του ποταμού Εριγόνας υπέφερε σοβαρά από πλημμύρες και εγκαταλείφθηκε τελικά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε στην οικιστική δραστηριότητα. Η εντός των τειχών πόλη ιδρύθηκε πιθανώς στις αρχές του 5^{ου} αι., για να αντικαταστήσει την πρωιμότερη επέκταση του οχυρωματικού τείχους, το οποίο κτίστηκε λίγα μέτρα από την όχθη του ποταμού Εριγόνας και αποδείκνυε ότι περίπου

¹ Snively 1979, 1.

² Στο ίδιο, 1.

το ένα τέταρτο της περιοχής που περικλείονταν στα πρωιμότερα τείχη της πόλης έχει χαθεί.³

Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. η αυξανόμενη επίδραση του Χριστιανισμού επηρέασε την αντικατάσταση των παγανιστικών ιερών τόπων και άλλων οικοδομημάτων που είχαν εγκαθιδρυθεί στην εγκαταλελειμμένη περιοχή. Ενδεχομένως η αυξανόμενη σημασία του Χριστιανισμού να προκάλεσε και τη στενότητα του θεάτρου κατά τα τέλη του 4^{ου} αιώνα.⁴

Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ξεκάθαρα ότι η περίοδος της Ύστερης αρχαιότητας στους Στόβους, ή τουλάχιστον ο 4^{ος} και 5^{ος} αι. ήταν μια σχετικά ακμάζουσα περίοδος, εν όψει της πολυτάραχης πολιτικής κατάστασης και των σποραδικών βαρβαρικών επιδρομών της μεταγενέστερης περιόδου. Η παρουσία ανακτορικής κατοικίας, συναγωγής, λουτρών, καταστημάτων και εκκλησιών αποδεικνύουν την ευημερία της πόλης. Τον 6^ο αιώνα τα αυξανόμενα λιγοστά δεδομένα είναι μάρτυρες μιας έντονης πτώσης του μέσου όρου ζωής σε κάποια τμήματά της. Η πόλη εγκαταλείφθηκε από το μεγαλύτερο τμήμα των κατοίκων της, πιθανόν στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα, και τελικά ερειπώθηκε.

Πότε έφτασε ο Χριστιανισμός στους Στόβους είναι αβέβαιο. Είναι γνωστός ο επίσκοπος της πόλης Βούδιος, ο οποίος στα 325 πήρε μέρος στη Σύνοδο της Νίκαιας. Τα δύο έδικτα του Θεοδοσίου που εκδόθηκαν στους Στόβους το 388, με τα οποία ο αυτοκράτορας απαγόρευσε τη συγκέντρωση αιρετικών και τη δημόσια συζήτηση για τη θρησκεία, θα μπορούσαν να αντανακλούν συγκρουόμενες θρησκευτικές απόψεις ανάμεσα στους Χριστιανούς στην πόλη και στις τριγύρω περιοχές. Η ανασκαφή έχει αποκαλύψει πολύ λίγα για την αρχιτεκτονική του 4^{ου} αι. Στην πραγματικότητα, η κύρια περίοδος της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής ξεκίνησε λίγο πριν από τα μέσα και συνεχίστηκε μέχρι και λίγο μετά τα τέλη του 5^{ου} αιώνα. Δύο επίσκοποι των Στόβων είναι γνωστοί από αυτήν την περίοδο: ο Νικόλαος, ο οποίος έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Χαλκηδόνος το 451, και ο Φίλιππος, ο οποίος σύμφωνα με επιγραφή ήταν υπεύθυνος για την κατασκευή της Επισκοπικής Βασιλικής. Δύο άλλοι επίσκοποι των Στόβων, ο Ιωάννης και ο Μαργαρίτης, έλαβαν μέρος σε Συνόδους του ύστερου 7^{ου} αι., αλλά όπως έχουν προτείνει ειδικότεροι ερευνητές, δεν ασκούσαν τα καθήκοντά τους στην επισκοπική έδρα τους.⁵

³ Στο ίδιο, 1-2.

⁴ Στο ίδιο, 3.

⁵ Snively 1979, 4-5.

Παρόλο που η πολιτική εξουσία πάνω στις επαρχίες της Μακεδονίας είχε παραχωρηθεί στην Κωνσταντινούπολη από τον ύστερο 4^ο αι., ο εκκλησιαστικός έλεγχος παρέμεινε στα χέρια του Πάπα της Ρώμης. Ασκούσε εξουσία στην περιοχή μέσω ενός βικαρίου, του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Παρ' όλες τις προσπάθειες του αυτοκράτορα της Ανατολής να φέρει τις δύο επαρχίες κάτω από τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης, η κατάσταση συνεχίστηκε απaráλλακτη και μέσα στον 6^ο αιώνα.

Υπάρχουν κάποια στοιχεία ότι στα 535 οι Στόβοι και η Μακεδονία Δευτέρα περιήλθαν κάτω από τον εκκλησιαστικό έλεγχο του Αρχιεπισκόπου της Ιουστινιανής Πρώτης, που τοποθετείται στο βόρειο τμήμα της επαρχίας της Μεσογείου Δακίας. Δέκα χρόνια αργότερα, όταν ο Ιουστινιανός επαναβεβαίωσε την εξουσία του Αρχιεπισκόπου της Πρώτης Ιουστινιανής, καμία αναφορά δεν έγινε για τη Μακεδονία Δευτέρα. Η σημασία αυτής της παράλειψης δεν είναι ξεκάθαρη. Ενώ ο Αρχιεπίσκοπος της Ιουστινιανής Πρώτης, όπως και ο Αρχιεπίσκοπος της Θεσσαλονίκης, εξακολούθησαν να υπάγονται στην έδρα της Ρώμης, ο ρόλος του Ιουστινιανού στη θεμελίωση και την εξύψωση της Πρώτης Ιουστινιανής σε περίοπτη θέση αστικής και εκκλησιαστικής σημασίας υποδεικνύει ότι η επιρροή της Κωνσταντινούπολης ήταν ιδιαίτερα δυναμική στην Ιουστινιανή Πρώτη και η περιοχή κάτω από τον εκκλησιαστικό της έλεγχο.⁶

Η περιοχή των Στόβων ταυτίστηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά μικρή ανασκαφή έλαβε χώρα και πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, όταν γερμανικά στατεύματα ανέσκαψαν δύο εκκλησίες και τμήμα από μια τρίτη. Το εθνικό Μουσείο του Βελιγραδίου έκανε συστηματικές έρευνες ανάμεσα στο 1924 και το 1940, και πολλά από τα κτίρια που τώρα είναι ορατά αποκαλύφθηκαν αυτήν ακριβώς την περίοδο.⁷

Οι έξι εκκλησίες που έχουν ανασκαφεί στους Στόβους αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο της αρχιτεκτονικής της τελευταίας κύριας φάσης της πόλης. Τα χαρακτηριστικά των εκκλησιών αυτών έχουν διερευνηθεί από Γιουγκοσλάβους και Αμερικανούς ερευνητές και δείχνουν ότι οι βασιλικές των Στόβων εύκολα μπορούν να ενταχθούν στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Μακεδονίας και των νότιων Βαλκανίων γενικότερα. Οι ιδιαίτεροι λόγοι για τους οποίους ιδρύθηκαν οι τρεις από τις έξι βασιλικές είναι γνωστοί: η μία ήταν η Επισκοπική Βασιλική, μια δεύτερη ήταν χτισμένη πάνω από ένα νεκροταφείο και χρησιμοποιούνταν για την τέλεση των κηδειών ή και ως χώρος ταφής, ενώ μια τρίτη βασιλική ήταν προσαρτημένη σ' ένα μοναστήρι. Η

⁶ Στο ίδιο, 5-6.

⁷ Στο ίδιο, 6-7.

κατασκευή της Επισκοπικής Βασιλικής απαιτούσε την καταπάτηση και την καταστροφή ενός ολόκληρου οικοδομικού τετραγώνου από πρωιμότερα κτίρια. Η κοιμητηριακή Βασιλική κατέστρεψε μια Ιουδαϊκή Συναγωγή.⁸

Τρεις από τις έξι παλαιοχριστιανικές εκκλησίες βρίσκονται σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από την εντός των τειχών πόλη. Όλες είναι τρίκλιτες βασιλικές, με προεξέχουσα αψίδα στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Οι τρεις εκκλησίες εντός των τειχών της πόλης είναι γνωστές ως η Βόρεια, η Κεντρική και η Επισκοπική Βασιλική, ενώ οι τρεις εκκλησίες εκτός των τειχών είναι η Κοιμητηριακή Βασιλική, η Βασιλική στη θέση Παλικούρα και η Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος (πίν. 2).⁹

⁸ Snively 1979, xii-xiii.

⁹ Στο ίδιο, 8-9.

I. ΟΙ ΝΑΟΙ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

I.1. Επισκοπική Βασιλική

Η Επισκοπική Βασιλική, γνωστή επίσης ως Βασιλική του Επισκόπου Φιλίππου, είναι η μεγαλύτερη εκκλησία στους Στόβους. Είναι τρίκλιτη βασιλική, με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα στα δυτικά, αίθριο ακόμη δυτικότερα και προσκίσματα στα βόρεια του νάρθηκα. Επίσης, διέθετε Βαπτιστήριο, το οποίο βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο κατά μήκος της νότιας πλευράς και προσκίσματα γύρω από αυτό. Η Βασιλική τοποθετημένη στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, είχε πρόσβαση από την Ιερά Οδό, έναν δρόμο περίπου 85μ. μήκος, που οδηγούσε από την Πύλη της Ηράκλειας ως τη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος της βασιλικής, εκεί καμπτόταν και γινόταν δρόμος που οδηγούσε προς βορρά. Σε απόσταση περίπου 35 μ. από την πύλη της πόλης, η νοτιοανατολική πλευρά του δρόμου μεταβαλλόταν σε μια μνημειώδη πρόσοψη για τη βασιλική. Μια κιονοστοιχία, στην οποία κάθε δεύτερος κίονας εναλλασσόταν με έναν κτιστό πεσσό, καθόριζε το όριο μιας στοάς που έβαινε δίπλα στο δυτικό τοίχο του συγκροτήματος της βασιλικής. Μπροστά της ο δρόμος πλάταινε και δημιουργούνταν μια ημικυκλική αυλή με καταστήματα γύρω της (πίν. 3).

Ένα κτίριο στα βόρεια της εκκλησίας έχει ταυτιστεί με Επισκοπικό μέγαρο, επειδή εκεί βρέθηκαν ένα θυμιατήρι και ένα επισκοπικό δαχτυλίδι. Επικοινωνούσε με τη βασιλική μέσω μιας, μεταγενέστερα διευθετημένης, βορειοανατολικής εισόδου. Στα ανατολικά της βασιλικής, το θέατρο κατεδαφίστηκε στο επίπεδο του διαζώματος πριν από την οικοδόμηση της εκκλησίας. Συγκρότημα προσκτισμάτων, περιλαμβάνοντας και το μεγάλο Βαπτιστήριο, συνόρευε με τη βασιλική στα νότια. Η έκταση του συγκροτήματος δεν είναι γνωστή, ούτε έχει γίνει ανασκαφική έρευνα για τη διαπίστωση αν είχαν ιδρυθεί κτίρια ανάμεσα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα και στα τείχη της πόλης, στα νότια (πίν. 4).

Η Επισκοπική Βασιλική θα πρέπει να ήταν το κυριότερο ορόσημο στην πόλη. Ανάμεσα στην πύλη της Ηράκλειας και στο χώρο της εκκλησίας, η επιφάνεια χαμηλώνε απότομα στη νοτιοανατολική πλευρά της Ιεράς Οδού, όπως αποδεικνύεται καθαρά από την κλίμακα που οδηγούσε από την Ιερά Οδό στη νότια πλευρά της βασιλικής. Η κατασκευή της βασιλικής απαιτούσε την απόκτηση των οικοπέδων και την ισοπέδωση

των κτιρίων τους σε μια περιοχή περίπου 3.500τμ. Βρέθηκαν λείψανα από τέσσερα κτίρια, τα οποία καταστράφηκαν ή ενσωματώθηκαν στο συγκρότημα της εκκλησίας.

Γερμανικά στρατεύματα υπό την καθοδήγηση του F. Krischen άρχισαν να ανασκάπτουν το ανατολικό άκρο της Επισκοπικής Βασιλικής στα 1918. Ανασκάφτηκε το πρεσβυτέριο και τα ανατολικά τμήματα των κλιτών. Στα 1925 ο R. Egger, επικεφαλής της ομάδας του Εθνικού Μουσείου του Βελιγραδίου, συνέχισε την ανασκαφή. Τότε το σχέδιο της εκκλησίας ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη τουλάχιστον των ανώτερων επιφανειών όλων των τοίχων. Ο Egger ακόμη ανέσκαψε την πεσμένη αψίδα και μελέτησε το πρεσβυτέριο και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Στα 1927 ο Saria ανέσκαψε το νότιο κλίτος και το νότιο ήμισυ του νάρθηκα. Οι Petković και Bosković ανέσκαψαν το αίθριο και τα προσκτίσματα στα βόρεια του το 1933. Τον επόμενο χρόνο ο Manó-Zissi αποκάλυψε το βόρειο κλίτος και τα δωμάτια στα βόρεια του νάρθηκα και του βόρειου κλίτους και έτσι ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της εκκλησίας. Το 1971 αποκαλύφθηκαν η α΄ φάση του ψηφιδωτού στο νότιο κλίτος, και η κλίμακα που οδηγούσε από το νάρθηκα σε ένα χαμηλότερο επίπεδο στη νότια πλευρά της εκκλησίας. Το 1971 ανασκάφτηκε επίσης το Βαπτιστήριο και τμήματα από τα δωμάτια δυτικά από αυτό. Περαιτέρω ανασκαφή ανατολικά του Βαπτιστηρίου έλαβε χώρα στα 1973 και άρχισαν εργασίες εκ νέου ανατολικά του νότιου κλίτους. Έρευνες συνεχίστηκαν στο νότιο κλίτος και στα ανατολικά του στα 1974. Στα 1975 η ανασκαφή από τη νότια πλευρά της εκκλησίας μετατοπίστηκε στο δυτικό άκρο του συγκροτήματος, γύρω από το Βαπτιστήριο. Το 1976 δεν έλαβε χώρα ανασκαφή, αλλά εντατικός καθαρισμός, με αποτέλεσμα πολλές νέες αποκαλύψεις. Περιελάμβαναν την μέχρι τότε ανύποπτη δυτική πρόσοψη του τοίχου από μια πρώιμη φάση της βασιλικής και το γεγονός ότι το βορειότερο τρίτο του κυρίως ναού δεν είχε ανασκαφεί στο επίπεδο του δαπέδου στα 1930. Το 1977 μικρές δοκιμαστικές τομές έγιναν στο βόρειο κλίτος, έξω από τη βορειοανατολική γωνία της εκκλησίας, στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, στο αίθριο και στη στοά της Ιεράς Οδού στα δυτικά της εκκλησίας. Ένα χαρακτηριστικό, πιθανόν ταυτισμένο ως μια πρώιμη κολυμβήθρα, ανακαλύφθηκε κάτω από το δάπεδο της κολυμβήθρας του Βαπτιστηρίου. Μια επαναληπτική ανασκαφή στο νότιο κλίτος είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη ενός ασύλητου τάφου. Δραστηριότητες έγιναν και το 1978 στην Επισκοπική Βασιλική. Στην αυλή του αιθρίου ήρθε στο φως ένα άλλο κτίριο χρονολογούμενο πριν από τη βασιλική¹⁰, ενώ έρευνα σε

¹⁰ Snively 1979, 91-95.

βάθος 4,50μ. κάτω από το επίπεδο του δαπέδου της βασιλικής αποκάλυψε τμήμα από το πρεσβυτήριο μιας αρχαιότερης εκκλησίας στα δυτικά του πρεσβυτηρίου της βασιλικής του Επισκόπου Φιλίππου (πίν. 5).¹¹

Η αρχαιότερη εκκλησία

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με προεξέχουσα αψίδα στα ανατολικά. Από τις έρευνες προέκυψαν στοιχεία ότι η αρχαιότερη αυτή εκκλησία είχε δύο φάσεις (πίν. 6).¹²

Στην α' φάση, η εκκλησία ήταν μια τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά. Καταλάμβανε τα δύο τρίτα σχεδόν της μετέπειτα Επισκοπικής Βασιλικής και προέκυψε από την ανακαίνιση ενός υστερορωμαϊκού κτίσματος, δίπλα στα ερείπια του αρχαίου θεάτρου. Από το κτίριο αυτό βρέθηκαν τμήμα της ανατολικής αψίδας, του βόρειου στυλοβάτη με δέκα βάσεις κίωνων, οι οποίες ήταν σε δεύτερη χρήση (ενώ ο νότιος στυλοβάτης δεν αποκαλύφθηκε), καθώς και τμήματα των μακρών τοίχων. Η εκκλησία είχε πλάτος 17,50μ. και 31μ. μήκος. Το πλάτος του κεντρικού κλίτους είναι 7,10μ. και αυτό των πλάγιων κλιτών υπολογίζεται σε 3,80-4,20μ. Οι περιμετρικοί τοίχοι είχαν πλάτος 0,68-0,70μ.¹³ Ο νότιος τοίχος είναι κτισμένος με λίθινες πλάκες και συνδετικό κονίαμα και σώζεται σε ύψος 1,60μ. πάνω από το δάπεδο. Το ανώτερο τμήμα του τοίχου είχε κατασκευαστεί από πλίνθους. Ο βόρειος τοίχος της βασιλικής σώζεται σε ύψος 2,19μ. και τόσο αυτός, όσο και ο νότιος τοίχος, έφεραν εσωτερικά τοιχογραφίες¹⁴. Η αψίδα είχε σχήμα υπερυψωμένου τόξου και στην ευθεία της χορδής της βρέθηκε παχύς τοίχος του οποίου η λειτουργία δεν έχει προσδιοριστεί.¹⁵ Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, με οκτώ κίονες η καθεμιά, που έβαιναν σε στυλοβάτες. Στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους υπήρχε τρίβηλο. Το κεντρικό κλίτος είχε ψηφιδωτό δάπεδο με ποικίλα ορθογώνια διάχωρα με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, τα οποία περιελάμβαναν κύκλους, οκτάγωνα και πτηνά. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς, πιθανόν ακριβώς μπροστά από το τρίβηλο, βρέθηκε η επιγραφή με μονόγραμμα του Χριστού (πίν. 12). Τα μεγάλα ελληνικά γράμματα Ι Χ Θ Υ Σ σχηματίζουν την κοινή ακροστιχίδα του ονόματος του Χριστού ακολουθούμενη από ένα σταυρό.¹⁶ Έπειτα ακολουθεί μια επιγραφή σε *tabula ansata*, στην οποία η ζωή στη γη συνδέεται κατά ένα

¹¹ Aleksova 1989-90, 292.

¹² Στο ίδιο, 292.

¹³ Aleksova 1985, 173.

¹⁴ Aleksova 1985, 177.

¹⁵ Βαραλής 2001, 372.

¹⁶ Kolarik 1987, 295-306.

φιλοσοφικό τρόπο με αυτή του παραδείσου: *Εὐχαί καί ἔλε|ημοσύνη καί | νηστίαί καί με|τάνοια ἐκ καθαράς | καρδίας | ἐκ θανάτου ρύετε* (πίν. 10-11).

Μπροστά στην είσοδο του πρεσβυτερίου υπάρχει ένα τετράγωνο διάχωρο με την απεικόνιση ενός κανθάρου που αποδίδει την πηγή της ζωής, την ευχαριστιακή «ένωση» με το Θεό, τυπικό χαρακτηριστικό των δαπέδων του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα. Η Kolarik, της οποίας την άποψη ενστερνίζομαι, τα χρονολογεί στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, φαίνεται πως το ψηφιδωτό φιλοτεχνήθηκε από ομάδα επαρχιακών καλλιτεχνών και ακολουθεί τα πρότυπα των μεγάλων εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης. Το βόρειο και το νότιο κλίτος ήταν στρωμένα με ρόδινο κονίαμα. Τα δύο στρώματα των γραπτών επιχρισμάτων που βρέθηκαν στην εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου βεβαιώνουν τουλάχιστον μια επισκευή πριν το κτίριο να κατεδαφιστεί για την κατασκευή της Επισκοπικής Βασιλικής.¹⁷

Η παραπάνω χρονολόγηση μπορεί περαιτέρω να περιοριστεί στο διάστημα μετά το 360μ.Χ. Αυτό αποδεικνύεται από ένα, τουλάχιστον, νόμισμα το οποίο έφεραν στο φως οι ανασκαφές κάτω από το δάπεδο του νότιου κλίτους και το οποίο χρονολογείται το 360-370μ.Χ.¹⁸ Σύμφωνα με την άποψη της Aleksova, η εκκλησία θα πρέπει να κτίστηκε πριν από την επίσκεψη του Θεοδοσίου στους Στόβους το 388μ.Χ., ο οποίος θα πρέπει να εγκαινίασε το ναό.¹⁹

Στην β' φάση της η αρχαιότερη εκκλησία επεκτάθηκε στα ανατολικά. Η αψίδα της α' φάσης κατεδαφίστηκε και το πρεσβυτήριό της έγινε τμήμα του κεντρικού κλίτους της νέας βασιλικής. Η βασιλική συνέχισε να είναι τρίκλιτη με αψίδα στα ανατολικά. Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, από εννέα πλέον κίονες η καθεμιά, που έβαιναν σε στυλοβάτες. Η αψίδα ήταν πεταλόσχημη²⁰. Το φράγμα του πρεσβυτερίου ήταν πύσχημο και στο μέσο της δυτικής πλευράς διέθετε προστώο. Σύμφωνα με τα ευρήματα, το δάπεδο της αψίδας ήταν υπερυψωμένο κατά δύο τουλάχιστον βαθμίδες από το δάπεδο του πρεσβυτερίου.²¹ Μπροστά στο φράγμα του ιερού βήματος το δάπεδο στρώνεται με νέο ψηφιδωτό, αποτελούμενο από τρία διάχωρα μόνο με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Στο κέντρο υπήρχε ένας πολυτελής κάρναρος που συμβόλιζε την πηγή της ζωής με μια επιγραφή στα ανατολικά του, η οποία μνημόνευε

¹⁷ Aleksova 1985, 174-176.

¹⁸ Kolarik 1987, 297.

¹⁹ Aleksova 1997, 115-123.

²⁰ Βαράλης 2001, 372.

²¹ Aleksova 1997, 115.

το όνομα του επισκόπου Ευσταθίου στα χρόνια του οποίου ανακαινίστηκε η εκκλησία: *Ἀνεκαιώθη | ἡ ἅγια τοῦ Θεοῦ | ἐκκλησία ἐπισκόπου δντος | τοῦ ἁγιωτάτου | Εὔσταθίου*. Επιγραφές όμως έφερε και ο βόρειος τοίχος, ο οποίος είχε πολλά μονογράμματα *I(ησού)C X(ριστό)C*, και αναφέρονται επιγραφές όπως *soteros* και *Episkopo Eustathiou* (κατά τη μεταγραφή της Aleksova).²²

Δίπλα στο νοτιότερο τοίχο της βασιλικής, κατασκευάστηκε το βαπτιστήριο, το οποίο ανακαλύφθηκε το 1971 και το οποίο φαίνεται να ανήκε σε αυτήν τη β' φάση της βασιλικής. Αυτό αποδεικνύεται από τα υλικά και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του, τα οποία διαφέρουν σημαντικά από εκείνα της α' φάσης (πλίνθοι και κονιάματα). Είχαν χρησιμοποιηθεί πλίνθοι διαφορετικών διαστάσεων και διαφορετικά κονιάματα.²³ Σύμφωνα με την Aleksova, το συγκρότημα δυτικά του βαπτιστηρίου ανήκε σε ένα πρωιμότερο κτίριο παγανιστικού χαρακτήρα, άποψη που τη στηρίζει στην ανακάλυψη μαρμάρινων θωρακίων με μια αφιερωματική επιγραφή η οποία αναφέρει την ίδρυση λατρευτικού αγάλματος του Ασκληπιού, της Υγείας και του Τελεσφόρου.²⁴ Το βαπτιστήριο ήταν μια αυτόνομη κατασκευή, από τη στιγμή που και οι τέσσερις τοίχοι του ήταν ανεξάρτητοι. Πρόκειται για εγγεγραμμένο τετράλοβο κτίριο με καμπύλους εσωτερικά τοίχους. Στις γωνιακές κόγχες διαμορφώνονται είσοδοι. Το βαπτιστήριο είχε και μια πέμπτη πλατιά είσοδο στη νότια πλευρά. Τέσσερα ανοίγματα με σκαλοπάτια οδηγούσαν στον πυθμένα της κολυμβήθρας, η οποία ήταν οκταγωνική και διέθετε μαρμαροθέτημα. Το νερό μεταφερόταν στην κολυμβήθρα μέσω ενός μολύβδινου αγωγού παροχέτευσης, ενώ αγωγός αποχέτευσης δεν έχει βρεθεί. Είναι αδύνατο να προσδιοριστεί αν υπήρχε κιβώριο σε αυτή τη φάση ή αν υπήρχε κάποιο σχήμα κάλυψης πάνω από την κολυμβήθρα.²⁵ Υποθέτουμε ότι το βαπτιστήριο ήταν θολοσκεπές. Επιτοίχιος γραπτός διάκοσμος των τοίχων δεν διαφέρει καθόλου από αυτόν της σύγχρονης με αυτό φάσης της εκκλησίας. Και εδώ τα κύρια θέματα είναι τα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, οι κάρθοροι και τα πτηνά (πίν. 8-9).²⁶

Για τη χρονολόγηση της β' αυτής φάσης της αρχαιότερης βασιλικής, οι ανασκαφές δεν προσφέρουν κανένα αποδεικτικό στοιχείο. Κανονικά θα πρέπει να χρονολογείται πριν από τη συστηματική κατεδάφιση της εκκλησίας και την κατασκευή της νεότερης βασιλικής. Η κατασκευή της Επισκοπικής Βασιλικής χρονολογείται μετά

²² Aleksova 1985, 176-177.

²³ Downing 1998, 260.

²⁴ Aleksova 1986, 22-23.

²⁵ Dinsmoor 1974, 15-18.

²⁶ Downing 1998, 261.

το 450, την περίοδο που βρέθηκαν τα υστερότερα νομίσματα κάτω από το δάπεδό της. Η β' φάση λοιπόν της αρχαιότερης εκκλησίας χρονολογείται πιθανόν στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα.²⁷

Η νεότερη εκκλησία

Κάποια στιγμή μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα η αρχική βασιλική κατεδαφίστηκε και ο χώρος της επιχωματώθηκε ώστε να δημιουργηθεί ένα τεχνητό άνδρηρο περίπου 4μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου της αρχαιότερης εκκλησίας. Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση αυτή παρέχει χρονολόγηση ανάμεσα στα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.²⁸ Σε αυτό το τεχνητό άνδρηρο κτίστηκε η Επισκοπική Βασιλική των Στόβων, η οποία με τις πολλές φάσεις που διαθέτει επιβεβαιώνει την μακρά χρονική περίοδο της επιβιώσής της.

Η γ' φάση της βασιλικής είναι η καθαυτό Επισκοπική Βασιλική. Η νεότερη εκκλησία είναι τρίκλιτη. Αψίδα, με τοίχο πλάτους 1,35μ., εξέχει στα ανατολικά ενώ στα δυτικά προστίθεται νάρθηκας. Είναι ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά και στο εσωτερικό της περιλαμβάνει κρύπτη, πιθανόν για την προσκύνηση κάποιου τιμίου λειψάνου. Κύκλιον, σε βάθος 1,75μ. κάτω από το δάπεδο του πρεσβυτερίου, περιβάλλει τον ημικυκλικό πυρήνα της κρύπτης αυτής, ο οποίος στα ανατολικά οριοθετείται από έναν ημικυκλικό τοίχο που διατρυπάται από τρίβηλο και στα δυτικά από έναν ευθύγραμμο τοίχο, όπου διαμορφώνονται δύο ανοίγματα. Οι ερευνητές πρότειναν ότι σε αυτά τα ανοίγματα θα υπήρχαν κλίμακες, κατά αντιστοιχία προς τις γωνιακές, οι οποίες και αυτές οδηγούσαν από το πρεσβυτέριο στην κρύπτη. Σε αυτήν την κυκλοφορία συνέβαλλαν δύο διάδρομοι, πλάτους 1μ. περίπου, τοποθετημένοι παράλληλα με τους στυλοβάτες στα πλάγια του φράγματος του πρεσβυτερίου, οι οποίοι αποτελούσαν τη μοναδική πρόσβαση στις κλίμακες καθόδου στην κρύπτη.²⁹ Άλλες κλίμακες διαμορφώνονταν στην προέκταση του ευθύγραμμου τοίχου, δεξιά και αριστερά, και ακριβώς στην ανατολική πλευρά των συμψελλίων,³⁰ οι οποίες πιθανόν να χρησίμευαν για την κυκλοφορία του κλήρου μέσα στο κύκλιο.³¹ Στην γενική διευθέτηση του ιερού βήματος του Επισκόπου Φιλίππου φαίνεται να ακολουθείται ο τύπος του ναού της Αχειροποιήτου, στη Θεσσαλονίκη, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις για

²⁷ Kolarik 1987, 303.

²⁸ Downing 1998, 259-280.

²⁹ Snively 1979, 123,127.

³⁰ Βαραλής 2001, 372-373.

³¹ Snively 1979, 117.

παραβήματα³². Στην άντυγα του τόξου της αψίδας θα πρέπει να τοποθετούνταν ο επισκοπικός θρόνος στον οποίο ανέβαινε ο Επίσκοπος από μια κλίμακα η οποία έχει αποκατασταθεί στο κέντρο του ευθύγραμμου τοίχου.³³ Μέσα στον ημικυκλικό πυρήνα βρέθηκαν ίχνη δύο πεσσών και οι ανασκαφείς πρότειναν ότι ενδεχομένως να υπήρχε ένας τάφος ανάμεσά τους.³⁴ Η αγία τράπεζα έκλινε ελαφρώς προς νότο και οι βάσεις της είχε διαστάσεις 1,40X1,20μ. και ήταν λιθόκτιστη με θωράκια σε δεύτερη χρήση.³⁵ Εκατέρωθέν της τοποθετούνταν τα μακρόστενα κτιστά συμψέλλια. Το φράγμα του πρεσβυτερίου ήταν πύοσημο με προστώο στο μέσον της δυτικής πλευράς. Ο στυλοβάτης του φράγματος ήταν μαρμάρινος. Το δάπεδο του πρεσβυτερίου ήταν στρωμένο με λίθινες πλάκες και μαρμαροθετήματα (πίν. 7).³⁶

Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, από έντεκα κίονες η καθεμιά, που έβαιναν σε στυλοβάτες. Οι στυλοβάτες αυτοί είχαν ληφθεί ως σπόλια από τα καθίσματα του θεάτρου, και έβαιναν σε βαθιά θεμελιωμένους τοίχους. Ο βόρειος στυλοβάτης σώθηκε σχεδόν σε όλο το μήκος του, από το δυτικό άκρο μέχρι το πρεσβυτέριο. Από το νότιο στυλοβάτη βρέθηκαν κατά χώραν μόνο τέσσερις λιθόπλινθοι στο δυτικό άκρο. Τα μετακίονια διαστήματα, που ήταν περίπου πλάτους 3μ., φράσσονταν με θωράκια, εκτός από τα τρία τελευταία μετακίονια στα δυτικά.³⁷ Οι στυλοβάτες φτάνουν στο ασυνήθιστο ύψος των 77εκ. Δεν γνωρίζουμε αν οι κίονες στήριζαν τόξα ή επιστύλια. Ο Egger υποστήριζε ότι υπήρχαν υπερώα, γιατί βρήκε βάσεις κίωνων και κίονες μικρότερους σε μέγεθος από εκείνους του κεντρικού κλίτους. Παρόλα αυτά, δεν σώζονται ίχνη κλίμακας ανόδου στα υπερώα. Όπως επισημαίνει ο Saría, η κλίμακα θα πρέπει να καταστράφηκε όταν η εκκλησία στην τελική της φάση περιορίστηκε στο κεντρικό κλίτος.³⁸ Θύρες επικοινωνίας ανοίγονται από το κεντρικό και τα πλάγια κλίτη προς το νάρθηκα.³⁹ Οι τοίχοι του νάρθηκα και ενός ορθογωνίου δωματίου (δωμάτιο 6), που προστίθεται στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα και εν μέρει του βόρειου κλίτους, ανήκουν ως κάποιο ύψος στην ίδια αυτή φάση. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα είχε τέσσερις εισόδους. Ο νάρθηκας δεν είναι ισοπλατής με το ναό αλλά εισέχει περίπου 2μ. στη νότια στενή πλευρά από τη θύρα της οποίας μια κλίμακα οδηγεί σε μια

³² Hoddinott 1963, 179-181.

³³ Βαράλης 2001, 372-373.

³⁴ Snively 1979, 118.

³⁵ Στο ίδιο, 118.

³⁶ Βαράλης 2001, 372-373.

³⁷ Snively 1979, 109.

³⁸ Kitzinger 1946, 89-90.

³⁹ Snively 1979, 107.

προϋπάρχουσα περίστυλη αυλή στα δυτικά και στο βαπτιστήριο στα ανατολικά.⁴⁰ Ενώ στην α' φάση του το βαπτιστήριο ήταν ανεξάρτητο από την άποψη ότι οι τοίχοι του δεν εφάπτονταν με τον νότιο τοίχο της βασιλικής, σε αυτή τη φάση ο βόρειος τοίχος του βαπτιστηρίου ακουμπά στον μεγάλο αναλληματικό τοίχο, πάχους 1,50μ., του τεχνητού ανδρήρου πάνω στο οποίο κτίστηκε η εκκλησία.

Σε όλο το πλάτος του ανατολικού άκρου του νότιου κλίτους σώζεται εν μέρει ψηφιδωτό που αποτελείται από τρία διάχωρα. Στο ανατολικό και το δυτικό διάχωρο βρέθηκαν δύο αφιερωματικές επιγραφές ενώ καμιά αφιέρωση δε βρέθηκε στο κεντρικό διάχωρο από το οποίο μόνο τμήματα της παρυφής σώθηκαν. Στο δυτικό διάχωρο σημειώνεται η αφιερωματική επιγραφή: 'Υπέρ εὐχῆς | ἐποίησεν | [Π]εριστε[ρία].⁴¹ Ψηφιδωτό υπήρχε και στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα⁴² ενώ και το δάπεδο του βαπτιστηρίου στρώνεται την ίδια εποχή με ψηφιδωτό. Αποτελείται από τέσσερα διάχωρα η εικονογραφία των οποίων ανταποκρίνεται στη λειτουργία του κτιρίου : σε κάθε διάχωρο το κεντρικό μοτίβο είναι ένας κάνθαρος πλαισιωμένος στο βορειοανατολικό και το νοτιοδυτικό διάχωρο από παγώνια και στα άλλα δύο από ζαρκάδια.⁴³

Πριν αρχίσουν οι ανασκαφές, η κατασκευή της Επισκοπικής Βασιλικής είχε χρονολογηθεί στον 5^ο ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Στα πρώτα χρόνια των ανασκαφών η εκκλησία χρονολογήθηκε στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Με βάση τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, το σχήμα της εκκλησίας και ιδιαίτερα την επιγραφή του κτιρίου, ο Egger χρονολόγησε τη βασιλική στο 500μ.Χ. Αυτή η χρονολόγηση ήταν γενικά αποδεκτή μέχρι την περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η Nikolajevic στην μελέτη της για τα αρχιτεκτονικά γλυπτά την επαναχρονολόγησε στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα⁴⁴ και ο Stričević σε μια ανάλυση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής στο Βόρειο Ιλλυρικό τη χρονολόγησε στο πρώτο μισό αυτού του αιώνα.⁴⁵ Ωστόσο, η γ' φάση της εκκλησίας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα και το κύριο στοιχείο για τη χρονολόγηση αυτή στηρίζεται στα νομίσματα που βρέθηκαν κάτω από

⁴⁰ Βαραλής 2001, 372-373.

⁴¹ Snively 1979, 111-112.

⁴² Στο ίδιο, 141.

⁴³ Στο ίδιο, 136.

⁴⁴ Nikolajević 1957, 86.

⁴⁵ Dj. Stričević, *Ranovizantiska arhitektura u severnim provincijama Ilirika* (1956), παραπομπή από τον Bošković 1967-68, 187 και σημ. 10.

το αρχικό ψηφιδωτό στο νότιο κλίτος, επτά από τα οποία είχαν κοπεί μέσα στον 5^ο αιώνα.⁴⁶

Στην δ' φάση της βασιλικής προστίθεται το αίθριο. Ήταν παράγωνο και το σχήμα του οφείλεται είτε στο ότι είχε στριμωχθεί στο χώρο ανάμεσα στην εκκλησία και το δρόμο ή ενδεχομένως η επαναχάραξη της Ιεράς Οδού διέκοψε το δυτικό τμήμα ενός μεγαλύτερου αιθρίου. Το αίθριο είναι τρίστωο. Τα δάπεδα των στοών του αιθρίου ήταν στρωμένα, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, με πλίνθους ενώ με πήλινες πλάκες είχε στρωθεί το δάπεδο της κεντρικής αυλής. Βόρεια της βόρειας στοάς διαμορφώνονται δωμάτια. Το ανατολικό είναι ορθογώνιο και έχει μία είσοδο. Το δυτικό είναι τραπεζοειδές και η πρόσβαση γίνεται και σε αυτό από τη βόρεια στοά. Το δωμάτιο αυτό επικοινωνούσε και με ένα άλλο, στα βορειότερα, το οποίο είναι τριγωνικό. Δεν έχουν βρεθεί αποδείξεις για τη λειτουργία αυτών των δωματίων. Οι τοίχοι του αιθρίου καθώς και των βορειοδυτικών δωματίων έχουν κατά μέσο όρο 0,60μ. πάχος. Στην κεντρική αυλή του αιθρίου βρέθηκε ένα μεγάλο, αβαθές, μαρμάρινο αγγείο. Το γεγονός ότι βρέθηκαν επίσης μικροί κίονες και βάσεις κίωνων στην αυλή υποδηλώνει την παρουσία ενός κιβωρίου, το οποίο θα προστάτευε το μαρμάρινο αυτό αγγείο.⁴⁷ Το αίθριο θα πρέπει να προστέθηκε στη βασιλική στα τέλη του 5^{ου} αιώνα.⁴⁸

Η ε' φάση της εκκλησίας αποτελείται από επισκευές και εκτεταμένες εργασίες μετά από τις ζημιές που ίσως αυτή υπέστη κατά το σεισμό του 518.⁴⁹ Η βασιλική όπως ανακατασκευάζεται εξακολουθεί να είναι, όπως και στην δ' φάση, τρίκλιτη με αψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα στα δυτικά, αίθριο ακόμη δυτικότερα και προσκτίσματα. Όλοι οι τοίχοι που βρέθηκαν γύρω από την αψίδα, το κεντρικό και τα πλάγια κλίτη καθώς και τον νάρθηκα ανήκουν σε αυτήν τη φάση και κτίστηκαν με αργολιθοδομή που διακόπτονται καθ' ύψος από ζώνες με στρώσεις πλίνθων⁵⁰. Στη φάση αυτή το δάπεδο της αψίδας ανυψώθηκε περίπου 0,25μ. και μερικώς τουλάχιστον στρώθηκε με σχιστολιθικές πλάκες, ενώ το πρεσβυτέριο επεκτάθηκε προς τα δυτικά κατά 1,20μ. Τόσο το πίσσχημο πρεσβυτέριο όσο και οι λιθόπλινθοι των πλαγίων σκελών του στυλοβάτη παρέμεναν στη θέση τους από την γ' φάση. Τα συμπέλλα των ιερών επεκτάθηκαν αλλά ως προς το πλάτος στένεψαν κατά 40 εκ. Ανάμεσά τους τοποθετήθηκε η Αγία Τράπεζα της οποίας η βάση είχε διαστάσεις 1,70X1,20μ. Η

⁴⁶ Snively 1979, 156-159.

⁴⁷ Στο ίδιο, 97-101, 139.

⁴⁸ Βαραλής 2001, 372-373.

⁴⁹ Στο ίδιο.

⁵⁰ Στο ίδιο.

πρόσβαση στην κρύπτη και η συνολική της διευθέτηση παρέμεινε βασικά η ίδια, δηλαδή ήταν εφικτή από τους διαδρόμους εκατέρωθεν του φράγματος του πρεσβυτερίου.⁵¹

Η γενική διευθέτηση του ναού ουσιαστικά παραμένει η ίδια με την προηγούμενη φάση. Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες που έβαιναν σε στυλοβάτες. Οι κιονοστοιχίες αποτελούνταν από δεκατρείς κίονες με μια μετακίονια απόσταση περίπου 2,60μ. Οι στυλοβάτες είχαν περίπου 35,50μ. μήκος.⁵² Ο βόρειος στυλοβάτης ξαναχρησιμοποιήθηκε από την προηγούμενη φάση ενώ από την ίδια φάση τα θωράκια του νότιου στυλοβάτη θα πρέπει να μετακινήθηκαν και να αντικαταστάθηκαν από καινούργια. Για την ε΄ αυτή φάση λαξεύτηκαν νέοι και μεγαλύτεροι κίονες, βάσεις, κιονόκρανα και θωράκια ενώ παράλληλα μειώθηκαν και τα μετακίονια ενδεχομένως για να στηρίζουν υπερώα πάνω από τα κλίτη. Μικροί κίονες και αρχιτεκτονικά μέλη είναι ενδεικτικά αυτής της ύπαρξης υπερώων.⁵³ Από το κατώφλι της βασιλείου θύρας δύο σκαλοπάτια οδηγούσαν στο επίπεδο του δαπέδου του κεντρικού κλίτους γεφυρώνοντας μια διαφορά περίπου 0,80μ. στο επίπεδο. Το ανώτερο σκαλοπάτι αποτελούνταν από μια λιθόπλινθο από λευκό μάρμαρο ενώ το κατώτερο αποτελούνταν από ποικίλα μαρμάρινα θραύσματα, πολλά από τα οποία ήταν αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση από την προηγούμενη φάση. Μια βάση μαρμάρινου άμβωνα τοποθετήθηκε στο νοτιότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους. Ο άμβωνας ήταν του τύπου με αντικριστές κλίμακες. Το ότι ανήκε σε αυτή τη φάση το αποδεικνύει το γεγονός ότι το μάρμαρο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του φαίνεται ότι ήταν το ίδιο που χρησιμοποιήθηκε και στο φράγμα του πρεσβυτερίου.⁵⁴

Το βόρειο κλίτος φαίνεται ότι τότε στρώθηκε με σχιστολιθικές πλάκες. Έξω από το βόρειο μακρό τοίχο διαμορφώνεται ορθογώνιο πρόσκτισμα (δωμάτιο 7), στρωμένο και αυτό με τις ίδιες πλάκες. Όσον αφορά στο νότιο κλίτος, στον ανατολικό τοίχο του ανοίχθηκε μία είσοδος, μπροστά στην οποία βρέθηκαν τα ίχνη μιας κλίμακας.⁵⁵ Στο ψηφιδωτό του νότιου κλίτους, η βορειοδυτική γωνία του ανατολικού διαχώρου επισκευάστηκε αυτήν την περίοδο με διάχωρο που φέρει επιγραφή : *Ὑπέρ ε[ὐχῆς] | πῆς Μα[τρώνος] | ἧ εὐλαβ[εστά] | τη διάκ[ονος] | τὴν ἐξ[έδραν] | ἐψήφ[ωσεν].*⁵⁶

⁵¹ Snively, 1979, 117-122,146.

⁵² Στο ίδιο, 108.

⁵³ Στο ίδιο, 146.

⁵⁴ Στο ίδιο, 116.

⁵⁵ Στο ίδιο, 107.

⁵⁶ Στο ίδιο, 112.

Στους δυτικούς τοίχους των κλιτών ανοίγονταν τρεις εισοδοί για την επικοινωνία με το νάρθηκα. Η απουσία τórμων στα κατώφλια αποδεικνύει ότι δεν κλείνονταν με θύρες. Το ανώφλι της κεντρικής εισόδου έφερε επιγραφή που μνημόνευε τον Επίσκοπο Φίλιππο, ο οποίος επισκέυασε την εκκλησία : Ἐμμανουήλ † μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός | ὁ ἁγιώτατος ἐπίσκοπος Φίλιππος † οἰκοδόμησεν τὴν ἁγίαν | τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν.⁵⁷

Ο νάρθηκας αυτήν την περίοδο χωρίζεται σε τρία τμήματα από δύο τρίβηλα που βαίνουν σε στυλοβάτες οι οποίοι βρίσκονται στην προέκταση των στυλοβατών του ναού.⁵⁸ Δύο μόνο εισοδοί ανοίγονταν προς το αίθριο, εν αντιθέσει των τριών ή τεσσάρων της γ' φάσης⁵⁹. Το δάπεδο του νάρθηκα ανυψώθηκε και τα τρία τμήματά του στρώθηκαν με ψηφιδωτά, εκ των οποίων το βόρειο και το νότιο δε σώθηκαν ενώ από το κεντρικό βρέθηκαν τα επτά από τα οκτώ διάχωρα που διέθετε.⁶⁰ Στη φάση αυτή προστέθηκε και ένα παραπάνω σκαλοπάτι στην κορυφή της κλίμακας που οδηγούσε από το νάρθηκα στην περιστυλιη αυλή.⁶¹

Αλλαγές όμως υπέστη και το αίθριο σε αυτή τη φάση αλλά και νέα προσκτίσματα προστέθηκαν βόρεια και νότια της εκκλησίας. Η δυτική πρόσοψη του τοίχου μετακινήθηκε κατά 0,65μ. στα ανατολικά. Η αλλαγή αυτή στένεψε ελαφρώς τη δυτική στοά του αιθρίου, αλλά παρόλα αυτά η θέση των εισόδων παρέμεινε η ίδια. Είναι πιθανό ότι τότε δημιουργήθηκε μια στοά κατά μήκος του δρόμου, καθώς και μια ημικυκλική πλατεία στα δυτικά, με κιονοστοιχία στον ημικυκλικό τοίχο, μπροστά ακριβώς από την εκκλησία.⁶² Επιπλέον κλείστηκε η είσοδος που οδηγούσε από το τραπεζοειδές δωμάτιο (δωμάτιο 2) προς το τριγωνικό δωμάτιο (δωμάτιο 4). Ανατολικά τουωματίου αυτού δημιουργείται άλλο ορθογώνιο πρόσκτισμα (δωμάτιο 5), το οποίο επικοινωνεί με άνοιγμα μόνο με το δωμάτιο έξω από τη βόρεια στενή πλευρά του νάρθηκα (δωμάτιο 6). Στο κάτω επίπεδο της νότιας πλευράς, μετασκευάζονται οι τοίχοι του περιστυλίου. Στο φωτιστήριο του βαπτιστηρίου, το κέντρο του ψηφιδωτού δαπέδου καταλαμβάνει κυκλική εσωτερικά και εξωτερικά μαρμαρεπένδυτη κτιστή καινούρια κολυμβήθρα, με δύο κόγχες ανατολικά και δυτικά και τέσσερις κλίμακες ανάμεσά

⁵⁷ Στο ίδιο, 107.

⁵⁸ Kitzinger 1946, 87-95.

⁵⁹ Snively 1979, 144.

⁶⁰ Στο ίδιο, 101-105.

⁶¹ Στο ίδιο, 141.

⁶² Στο ίδιο, 139-140.

τους.⁶³ Η ε' αυτή φάση της βασιλικής χρονολογείται στα εικοστά ή τριακοστά έτη του 6^{ου} αιώνα.

Η στ' φάση, η τελική φάση της βασιλικής, είναι ουσιαστικά μια φάση ανακατασκευών και επισκευών. Ο Egger πίστευε ότι σε μια τελική φάση ένα ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου αντικατέστησε το ήδη υπάρχον φράγμα. Το πρεσβυτήριο καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους στο ανατολικό άκρο του και κλεινόταν από το κεντρικό κλίτος.⁶⁴ Παράλληλα με τους στυλοβάτες των κλιτών κτίζονται και δεύτεροι από λιθοπλίνθους που εξυπηρετούσαν για τον πλήρη αποκλεισμό των πλαγίων κλιτών από το κεντρικό.⁶⁵ Στη βορειοανατολική γωνία του βόρειου κλίτους δύο λίθινες πλάκες ή δύο θωράκια απέκλεισαν τμήματα του χώρου και ονομάστηκαν συμβατικά δωμάτιο 8. Πρόκειται πιθανώς για «ελλαδικό παστοφόριο». Το ψηφιδωτό στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα επισκευάστηκε τουλάχιστον δύο φορές.⁶⁶ Στο φωτιστήριο, στη βορειοδυτική κλίμακα της κολυμβήθρας ενσωματώνεται μεγάλος μαρμάρινος κάρναρος. Επιπλέον, αλλάζει η ανωδομή και τοποθετείται μάλλον θόλος ή τρούλος.⁶⁷ Οι αλλαγές αυτές χρονολογούνται μέσα στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα.

⁶³ Βαραλής 2001, 372-373.

⁶⁴ Snively 1979, 147-148.

⁶⁵ Βαραλής 2001, 372-373.

⁶⁶ Snively 1979, 102/142.

⁶⁷ Βαραλής 2001, 372-373.

1.2. Βόρεια Βασιλική

Η Βόρεια Βασιλική είναι το βορειότερο κτίσμα στην ανασκαμμένη περιοχή των Στόβων. Είναι το πρώτο σε μια σειρά από τρεις βασιλικές, από τις οποίες η δεύτερη είναι η Κοσμική Βασιλική και η τρίτη η Κεντρική Βασιλική. Η εκκλησία βρίσκεται στα ανατολικά της Via Principalis Inferior και εισερχόταν κανείς στο ναό από αυτήν, το επίπεδο της οποίας είναι περίπου 1,50-2μ. ψηλότερο από ό,τι το επίπεδο του αιθρίου.⁶⁸ Είναι γνωστό ότι τιμούνταν στο όνομα του Ιωάννη Βαπτιστή.⁶⁹ Ιδρύθηκε πάνω στα λείψανα μιας οικίας της ύστερης αρχαιότητας που μετατράπηκε σε Χριστιανικό ναό.⁷⁰

Η εκκλησία ανασκάφηκε μερικώς στα 1937 υπό την επίβλεψη του J. Petrović για λογαριασμό του Μουσείου του Πρίγκιπα Παύλου του Βελιγραδίου.⁷¹ Η ανασκαφή στο κεντρικό και τα πλάγια κλίτη και στις περιοχές βόρεια και νότια της εκκλησίας ολοκληρώθηκε και στα 1955 αποκαλύφθηκαν τα τελευταία επίπεδα υπό τη διεύθυνση του Dimce Kočo για το Αρχαιολογικό Μουσείο των Σκοπίων. Είκοσι τρεις τάφοι αποκαλύφθηκαν μέσα και γύρω από τη βασιλική. Στα 1955 συντηρήθηκε το βαπτιστήριο και το βόρειο τμήμα της εκκλησίας. Επισκευάστηκε ο αγωγός νερού στο βόρειο κλίτος και αντικαταστάθηκαν δύο μαρμάρινα τμήματα του στυλοβάτη. Στο αίθριο οι κίονες, οι οποίοι είχαν καταπέσει, ξαναστήθηκαν στη θέση τους, η ορθομαρμάρωση στις κόγχες αποκαταστάθηκε και οι κλίμακες, η δεξαμενή και το λιθόστρωτο δάπεδο του αιθρίου επισκευάστηκαν.⁷²

Ο ναός διήλθε τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις (πίν.13). Στην α' φάση ο ναός ήταν μια τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα και πιθανόν αίθριο στα δυτικά. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή. Η αψίδα είχε σχήμα υπερυψωμένου τόξου.⁷³ Ο τοίχος της αψίδας σώζεται μόνο στο επίπεδο του δαπέδου και η περιοχή του πρεσβυτερίου έχει ανασκαφεί μέχρι κάτω από το επίπεδο του δαπέδου. Τίποτα δεν είναι γνωστό για την έκταση και τη διάταξη του πρεσβυτερίου. Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, καθεμιά από τις οποίες διέθετε πέντε κίονες, που έβαιναν σε ευθύγραμμους στυλοβάτες. Οι κίονες συνδέονταν μεταξύ τους με πλίνθινα τόξα⁷⁴. Τα μετακίονια διαστήματα υπολογίζονται σε περίπου 2,73μ. Στην άνω επιφάνεια των στυλοβατών ήταν κτισμένες λευκές μαρμάρινες λιθόπλινθοι – εδώλια, οι οποίες είχαν

⁶⁸ Snively 1979, 20-21.

⁶⁹ Aleksova 1988-89, 106.

⁷⁰ Aleksova 1986, 49-50.

⁷¹ Petrović 1942, 486, 490.

⁷² Snively 1979, 20-21.

⁷³ Βαραλής 2001, 371.

ληφθεί από το αρχαίο θέατρο των Στόβων, και πάνω σε αυτές τοποθετήθηκαν με μεταλλικούς συνδέσμους οι κίονες. Πολλά τμήματα κίωνων, ένα κορινθιακό κιονόκρανο και δύο κιονόκρανα με σύμφυτο επίθημα (μάλλον σε δεύτερη χρήση), όλα από μάρμαρο, καθώς και τμήμα πλίνθινου τόξου ανακαλύφθηκαν στο νότιο κλίτος κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1955. Τα τμήματα αυτά δείχνουν ότι οι κίονες στην αρχική φάση του μνημείου στήριζαν πλίνθινα τόξα κι όχι ευθύγραμμο επιστύλια.⁷⁵ Τα δάπεδα των κλιτών βρίσκονταν σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 0,70μ. περίπου κάτω από το σημερινό.⁷⁶ Οι ανατολικοί τοίχοι των πλαγίων κλιτών διατρυπούνταν από ανοίγματα. Ο νάρθηκας ήταν πλινθόστρωτος και επικοινωνούσε με το κεντρικό κλίτος με τρίβηλο και με θύρες με τα πλάγια κλίτη.⁷⁷ Από το τρίβηλο σώζεται ακόμη *in situ* μια βάση κίονα.⁷⁸ Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα διέθετε δύο θύρες, όπως μαρτυρούν τα ανοίγματα στα κατώφλια. Στα δυτικά του εκτεινόταν αυλή – αίθριο, σε επίπεδο ψηλότερο από το σημερινό, και η οποία από το δρόμο επικοινωνούσε με τοίχο στον οποίο ανοίγονταν δύο θύρες. Η φάση αυτή του ναού χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.⁷⁹

Στη β' φάση της εκκλησίας ανυψώθηκαν τα δάπεδα των κλιτών κατά 0,70μ.⁸⁰ Επίσης, προστίθεται υπαίθρια μακρόστενη λιθόστρωτη αίθουσα, πιθανόν ένας εξωνάρθηκας⁸¹, στον οποίο κίονες πλαισιώνουν τις δύο εισόδους με λευκά μαρμάρια κατώφλια και ανοίγματα για διπλές θύρες που οδηγούσαν στο νάρθηκα. Εκατέρωθεν τόσο του εξωνάρθηκα όσο και του νάρθηκα διαμορφώνονται προσκτίσματα. Στα δυτικά του εξωνάρθηκα δύο κλίμακες κατασκευάστηκαν μπροστά από τις θύρες που οδηγούσαν στη *Via Principalis Inferior*.⁸² Ανάμεσα στις κλίμακες το επίπεδο του δαπέδου χαμηλώνει αρκετά.⁸³ Στον ανατολικό τοίχο αυτού του ορθογώνιου χώρου, τον οποίο πλαισιώνουν οι κλίμακες, υπάρχουν δύο πεσσοί και δύο κίονες που διαμορφώνουν τρίβηλο. Στο δυτικό τοίχο κατασκευάζονται τρεις πλινθόκτιστες κόγχες, οι οποίες επενδύονται με ορθομαρμάρωση. Τόσο το πλάτος τους, όσο και το βάθος τους είναι 0,55μ. και σήμερα σώζονται σε ύψος 1,35μ. από το δάπεδο. Ένα άνοιγμα για

⁷⁴ Aleksova 1986, 49-50.

⁷⁵ Snively 1979, 28-29.

⁷⁶ Βαραλής 2001, 371.

⁷⁷ Snively 1979, 24.

⁷⁸ Στο ίδιο, 27.

⁷⁹ Βαραλής 2001, 371.

⁸⁰ Snively 1979, 34.

⁸¹ Βαραλής 2001, 371.

⁸² Snively 1979, 22-24.

⁸³ Βαραλής 2001, 371.

αγωγό νερού είναι ορατό στο πίσω τμήμα της κεντρικής κόγχης. Κάτω και μπροστά από τις κόγχες κτίστηκε δεξαμενή, διαστάσεων περίπου 2,40 * 1,20μ.(πίν. 14). Στα ανατολικά των κογχών διαμορφώνεται κιονοστήρικτη φιάλη, ενώ εκατέρωθεν των κογχών υπάρχουν κτιστά θρανία.⁸⁴ Η β' αυτή φάση της βασιλικής χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.⁸⁵

Στην γ' φάση της βασιλικής γίνονται ανακατασκευές σε όλο το ναό. Ο εξωνάρθηκας πιθανώς γίνεται υπαίθριος.⁸⁶ Τα προσκτίσματα στη βόρεια και νότια πλευρά διαιρέθηκαν και έγιναν τέσσερα. Στη νότια πλευρά, το δυτικότερο (δωμάτιο 1) είναι ένα δωμάτιο σχήματος ακανόνιστου ορθογωνίου, εν μέρει στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, που επικοινωνεί μόνο με το αίθριο. Στην ίδια πλευρά, το ανατολικότερο (δωμάτιο 3) είναι πλινθόστρωτο και η πρόσβαση γίνεται μόνο από το νάρθηκα. Στη βόρεια πλευρά, το δυτικότερο (δωμάτιο 2) είναι πλινθόστρωτο εκτός από μια σειρά από σχιστολιθικές πλάκες κατά μήκος της βόρειας, ανατολικής και δυτικής πλευράς. Το δωμάτιο ήταν προσβάσιμο από το αίθριο, το δάπεδο του οποίου βρέθηκε σε επίπεδο κατά 0,15 – 0,20μ. χαμηλότερα. Στην ίδια πλευρά το ανατολικότερο (δωμάτιο 4) είναι μεγαλύτερο από το δυτικότερο. Δύο χαμηλά σκαλοπάτια οδηγούσαν στο δωμάτιο 4, το οποίο επικοινωνούσε με το νάρθηκα. Λίθινα θρανία (πλάτους 0,45μ. και ύψος 0,50μ.) με ασβεστοκονίαμα περιέτρεχαν τους τοίχους του δωματίου, χωρίς να συνδέονται κατασκευαστικά με αυτούς. Κτιστό θρανίο βρέθηκε επίσης και στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα.⁸⁷

Στη φάση αυτή προστίθεται και το βαπτιστήριο (πίν. 15), το οποίο τοποθετείται στη βόρεια πλευρά της βασιλικής. Είναι τετράκογχο, με εισόδους στη δυτική και νότια κόγχη, εκ των οποίων η πρώτη οδηγούσε στο δωμάτιο 4 και η δεύτερη στο βόρειο κλίτος. Οι τοίχοι του βαπτιστηρίου είναι 0,10 – 0,15μ. παχύτεροι από τους τοίχους της βασιλικής και δε συνδέονται οργανικά με αυτούς. Το δάπεδο του φωτιστηρίου ήταν στρωμένο με μαρμάρινες και πήλινες πλάκες. Στο κέντρο υπάρχει μια σταυρόσχημη, πολύλοβη κολυμβήθρα με εξαγωνικό πυθμένα και δύο κλίμακες καθόδου. Σύμφωνα με την κατάσταση που αποκαλύφθηκε η κολυμβήθρα, φαίνεται ότι έξι κίονες από πορφυρόλιθο, χωρίς ιδιαίτερες βάσεις, πιθανόν στήριζαν κιβώριο.⁸⁸

⁸⁴ Snively 1979, 22-24.

⁸⁵ Βαράλης 2001, 371.

⁸⁶ Στο ίδιο, 371.

⁸⁷ Snively 1979, 24-25.

⁸⁸ Στο ίδιο, 26-27.

Την περίοδο αυτή τειχίστηκε η είσοδος στο ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους.⁸⁹ Πάνω στο λιθόστρωτο δάπεδο του εξωνάρθηκα τοποθετούνται εκ νέου οι βάσεις των κίωνων των προστώων που κατασκευάζονται μπροστά από τις δυτικές θύρες του νάρθηκα. Τέλος, επισκευάστηκε ο αγωγός που οδηγούσε στην κολυμβήθρα.⁹⁰ Επισημαίνονται κίονες, βάσεις, επιθήματα, κοσμήτες, αμφικιονίσκοι, θωράκια.⁹¹

Όσον αφορά τη διακόσμηση, ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του δωματίου 4 και ένα, μάλλον, μεταγενέστερο ρόδινο κονίαμα στη νότια. Το ψηφιδωτό δεν είναι σύγχρονο με τους τοίχους του δωματίου αλλά ανήκει σε προγενέστερη φάση. Τα μοτίβα δεν μπορούν να συγκριθούν με τις τοιχογραφίες του βόρειου και νότιου τοίχου του δωματίου 4, αλλά ταιριάζουν καλύτερα με τις τοιχογραφίες του δωματίου 2. Η κλίση του δαπέδου του ψηφιδωτού δίπλα στον ανατολικό τοίχο έχει γεμιστεί με ρόδινο κονίαμα. Ο στενός χώρος ανάμεσα στη διατηρημένη βόρεια γωνία του ψηφιδωτού και το θρανίο πλάταινε στο ανατολικό άκρο και γεμίζεται επίσης με κονίαμα.⁹² Η γ' αυτή φάση της βασιλικής χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.⁹³

Ο Κοčo διαχώρισε πολλές φάσεις στη Βόρεια Βασιλική.⁹⁴ Σύμφωνα με αυτόν, μια μονόκλιτη βασιλική με νάρθηκα, με τα δάπεδα περίπου 0,70μ. κάτω από τα σημερινά ανήκουν στην α' φάση. Στη β' φάση προστέθηκαν τα πλάγια κλίτη και τα δάπεδα ανυψώθηκαν 0,70μ. Το κιονόκρανο που βρέθηκε στο νότιο κλίτος ανήκει σε αυτήν τη δεύτερη περίοδο. Το αίθριο, ο παλαιότερος αγωγός νερού κατά μήκος του νάρθηκα και του βόρειου κλίτους και το βαπτιστήριο με τον αρχικό αγωγό νερού προστέθηκαν στην γ' φάση. Η επισκευή του υδάτινου αγωγού που περνά από το βόρειο κλίτος και ο αγωγός που οδηγούσε στην κολυμβήθρα συγκροτούν τις αλλαγές της δ' φάσης. Σε μια τελική φάση, το κανάλι του αγωγού του νερού που οδηγούσε στο βαπτιστήριο κόπηκε και κλείστηκε,⁹⁵ από τη στιγμή που κτίστηκε η μνημειώδης Επισκοπική Βασιλική και το ήδη υπάρχον βαπτιστήριο ανακατασκευάστηκε και ξαναδιακοσμήθηκε.⁹⁶

⁸⁹ Στο ίδιο, 27.

⁹⁰ Στο ίδιο, 34.

⁹¹ Βαραλής 2001, 371.

⁹² Snively 1979, 25-26.

⁹³ Βαραλής 2001, 371.

⁹⁴ Κοčo κ.ά. 1961, 72.

⁹⁵ Snively 1979, 34-36.

⁹⁶ Aleksova 1997, 140.

Ο Tomovski έχει διαφορετική άποψη και διέκρινε τρεις φάσεις. Κατά τον ερευνητή, στην α' φάση η βασιλική ήταν μονόκλιτη με νάρθηκα, στη β' φάση προστέθηκαν τα πλάγια κλίτη και το αίθριο και σε μια γ' φάση το βαπτιστήριο.⁹⁷

Κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία που δεν τονίστηκαν ιδιαίτερα από τον Κοζο και τον Tomovski, θα έπρεπε να ληφθούν υπ' όψιν σε μια συζήτηση για τις φάσεις της Βόρειας Βασιλικής. Πρώτα απ' όλα, οι τοίχοι του αιθρίου και των προσκτισμάτων του κατασκευάστηκαν από διαφορετικά υλικά από ό,τι η υπόλοιπη εκκλησία. Δεύτερον, υπάρχουν ανομοιογενή τμήματα τοιχοποιίας στα χαμηλότερα τμήματα των εξωτερικών τοίχων του αιθρίου και των προσκτισμάτων και ίχνη από ένα τοιχισμένο άνοιγμα σε ένα υψηλό επίπεδο στο δυτικό τοίχο του δωματίου 1. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν ότι το αίθριο και τα προσκτίσματα δεν είναι σύγχρονα με την υπόλοιπη εκκλησία και ότι το δάπεδο αποκόπηκε για να χαμηλώσει το επίπεδό του σε κάποια χρονική στιγμή μετά την αρχική κατασκευή μερικών τοίχων του αιθρίου και των προσκτισμάτων. Τέλος, οι τοίχοι του βαπτιστηρίου δε συνέχονται οργανικά με εκείνους της εκκλησίας και η είσοδος από το βαπτιστήριο στο βόρειο κλίτος πρέπει να γινόταν μέσω του βόρειου τοίχου. Το ψηφιδωτό με την περιέργη κλίση του δείχνει ότι το δωμάτιο 4 ξαναχτίστηκε όταν κατασκευάστηκε το βαπτιστήριο.

Τα δημοσιευμένα και ορατά στοιχεία, παρ' όλα αυτά, δεν είναι επαρκή για να αποδείξουν ότι η αρχική εκκλησία στην περιοχή αποτελούνταν μόνο από τον κυρίως ναό και το νάρθηκα. Η σύνδεση των εξωτερικών τοίχων των κλιτών με τις ανατολικές γωνίες του νάρθηκα δεν αποδυναμώνει αυτήν την υπόθεση.⁹⁸

Η Aleksova θεωρεί ότι η εκκλησία θα πρέπει να είχε αφιερωθεί σε ένα τοπικό μάρτυρα, όπως θα μπορούσε να ερμηνευτεί παράσταση ανθρώπινης μορφής σε μία πλίνθο που βρέθηκε στο δάπεδο του νότιου κλιτους.⁹⁹ Κάποια στιγμή μετά την καταστροφή της εκκλησίας, ο χώρος που κάποτε καταλαμβάνόταν από το κτίριο και η περιοχή νότια από αυτό χρησιμοποιήθηκαν ως κοιμητήριο.¹⁰⁰

⁹⁷ Tomovski 1961, 101.

⁹⁸ Snively 1979, 34-36.

⁹⁹ Aleksova 1997, 141-142.

¹⁰⁰ Snively 1979, 37-38.

1.3. Κεντρική Βασιλική

Η Κεντρική Βασιλική, γνωστή μέχρι το 1974 ως Synagogue basilica, αποκαλύφθηκε από τον Petrović¹⁰¹ στα 1931, κατά τη διάρκεια ανασκαφών για το Εθνικό Μουσείο του Βελιγραδίου. Ο Petrović ολοκλήρωσε την ανασκαφή της εκκλησίας τον επόμενο χρόνο και προχώρησε στην αποκάλυψη του αρχαιότερου συγκροτήματος, σήμερα γνωστού ως «Οικία των Ψαλμών», που βρίσκεται ακριβώς στα νότια της Βασιλικής, σε χαμηλότερο επίπεδο. Στην εκκλησία διενεργήθηκαν ανασκαφές στα 1963-1969 από το Ινστιτούτο Συντήρησης και στα 1970-1978 από το Αμερικανο-Γιουγκοσλαβικό πρόγραμμα των Στόβων.

Αρχικά, στη μέση αυτοκρατορική περίοδο, φαίνεται πως ιδρύθηκε μια Συναγωγή που αναφέρεται ποικιλοτρόπως στη βιβλιογραφία ως «Συναγωγή Ι», «Κτίριο Ι» ή «Συναγωγή του Πολύχαρμου». Δύο επιγραφές αποδεικνύουν όχι μόνο τη λειτουργία του κτιρίου αλλά και τη σύνδεσή του με κάποιον Κλαύδιο Τιβέριο Πολύχαρμο, πρόσωπο άγνωστο από αλλού. Ένα μεταγενέστερο κτίριο, η «Συναγωγή ΙΙ», διαδέχθηκε τη «Συναγωγή Ι» στις αρχές του 4^{ου} αιώνα. Πάνω σε αυτήν την δεύτερη Συναγωγή ιδρύθηκε αργότερα χριστιανική εκκλησία κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα. Στο αίθριό της αποκαλύφθηκε μαρμάρινος κίονας με μακρά ελληνική επιγραφή που αφορούσε τον Κλαύδιο Τιβέριο Πολύχαρμο, που επιγράφεται ως «ο πατήρ της Συναγωγής» των Στόβων. Προφανώς ο κίονας αυτός χρησιμοποιήθηκε στο αίθριο της εκκλησίας σε δεύτερη χρήση.¹⁰² Το γεγονός ότι η εκκλησία αυτή χτίστηκε πάνω στις δύο συναγωγές είναι ασυνήθιστο, γιατί συναγωγές εκτός Παλαιστίνης είναι πολύ σπάνιες.¹⁰³

Υπάρχουν τουλάχιστον δύο παραδείγματα αντικατάστασης μιας ιουδαϊκής συναγωγής από χριστιανική εκκλησία. Στην Απάμεια του Ορόντη ένας ναός ιδρύθηκε πάνω σε συναγωγή, η οποία είχε απογυμνωθεί από τον εξοπλισμό της και είχε καεί στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα. Στα Γέρασα της Συρίας απαντά το δεύτερο, το πιο γνωστό παράδειγμα : μια συναγωγή, που χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 5^{ου} αιώνα, ερειπώθηκε μάλλον στις αρχές του 6^{ου} και αντικαταστάθηκε από μια χριστιανική εκκλησία στα 530/1 μ.Χ. Οι λεπτομέρειες, οι ιδιαίτεροι λόγοι και η ακριβής χρονολόγηση της αντικατάστασης μιας ιουδαϊκής συναγωγής από μια χριστιανική

¹⁰¹ Petrović 1931, 222-223, 231-232. Petrović 1932, 81-86, 208-209. Petrović 1933-34, 169-191. Petrović 1942, 496-503.

¹⁰² Snively 1979, 48-50.

¹⁰³ Aleksova 1986, 53-60.

βασιλική παραμένουν ακόμη σκοτεινά ζητήματα. Οι λογοτεχνικές πηγές παρέχουν αρκετά παραδείγματα για την καταστροφή συναγωγών από ομάδες φανατικών χριστιανών, και είναι εύλογο να υποθεθεί ότι το κλείσιμο της συναγωγής των Στόβων μοιάζει ως αποτέλεσμα κάποιων ενεργειών αντισημιτισμού.¹⁰⁴

Η Κεντρική Βασιλική είναι η νοτιότερη σε μια σειρά από τρεις βασιλικές. Οι άλλες δύο είναι η Βόρεια Βασιλική και η Κοσμική Βασιλική. Η εκκλησία επικοινωνούσε στα δυτικά με το δρόμο, στα βόρεια με έναν άλλο στενό παράδρομο και στα ανατολικά, μετά την παρεμβολή ενός κενού χώρου, με ένα μικρό λουτρό. Στα νότια βρισκόταν η αρχαιότερη «Οικία των Ψαλμών». Τα δύο κτίρια επικοινωνούσαν στο δυτικό τους τμήμα, όπου η διαφορά των επιπέδων ήταν πολύ μικρότερη. Όταν η εκκλησία ιδρύθηκε πάνω στην αίθουσα της «Συναγωγής II», ο βόρειος μακρός τοίχος της κτίστηκε περίπου 1,50 μ. βορείως του βόρειου τοίχου της συναγωγής και καταπάτησε το γειτονικό παράδρομο. Τα δάπεδα ανυψώθηκαν στα ανατολικά τους τμήματα, με αποτέλεσμα η αψίδα της εκκλησίας να δέσποζε πάνω από κτίρια, όπως η «Οικία των Ψαλμών» και το μικρό λουτρό. Επομένως, υπήρχε κλίση προς ανατολάς, γι' αυτό και ο ανατολικός τοίχος της βασιλικής είναι πιο παχύς. Το επίπεδο ανυψώθηκε έτσι, ώστε τα δάπεδα της βασιλικής, από το αίθριο στα δυτικά έως το πρεσβυτήριο στα ανατολικά, όλα να βρίσκονται στην ίδια περίπου στάθμη.

Εξαιτίας του περιορισμένου χώρου που ήταν διαθέσιμος για την εκκλησία, το μήκος του κτιρίου ήταν ασυνήθιστα μεγάλο σε σχέση με το πλάτος του. Το οικόπεδο που παραχωρήθηκε για την ίδρυση της βασιλικής ήταν πολύ στενό και επίμηκες, συμπεριεμένο ανάμεσα στο συγκρότημα της «Συναγωγής II» και τον παράδρομο στα βόρεια. Αυτή η γενική στενότητα του χώρου αποτέλεσε κατά πάσα πιθανότητα και την αιτία της σύμπτυξης των πλαγίων προσκτισμάτων. Πράγματι, η ίδρυση τέτοιων δωματίων εμποδιζόταν από τη γραμμή του δρόμου στα βόρεια και από την κλίση του εδάφους και την ύπαρξη της πρωιμότερης «Οικίας των Ψαλμών» στα νότια.¹⁰⁵

Στην Κεντρική Βασιλική μπορούν να διακριθούν τρεις οικοδομικές φάσεις (πίν. 16). Στην α' φάση ο ναός ήταν μια τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα στα δυτικά και πρόσκτισμα έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα. Ένας περίβολος στα δυτικά περιέκλειε μιαν αυλή. Οι τοίχοι της βασιλικής είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή. Ο ανατολικός τοίχος της εκκλησίας και το ανατολικό τμήμα του βόρειου μακρού τοίχου περιλαμβάνουν ζώνη από τέσσερις στρώσεις πλίνθων. Ο

¹⁰⁴ Snively 1979, 70-72.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, 64-66.

ανατολικός τοίχος έχει πλάτος 1,20 μ., ο βόρειος και ο νότιος μακρός τοίχος, τα θεμέλια των στυλοβατών και ο ανατολικός τοίχος του νάρθηκα ποικίλουν ανάμεσα στα 0,80 μ. και στο 1 μ., ενώ οι τοίχοι του αιθρίου και ο τοίχος της δυτικής πρόσοψης έχουν κατά μέσο όρο πλάτος 0,65 μ.. Οι μακροί τοίχοι, τα θεμέλια του στυλοβάτη και ο ανατολικός τοίχος του νάρθηκα δεν είναι μόνο παχύτεροι, αλλά επίσης εμφανίζονται να είναι πιο προσεκτικά και πιο συμπαγώς κατασκευασμένοι από τους τοίχους της αυλής, γεγονός που υποδεικνύει διαφορά κατασκευαστικών φάσεων.¹⁰⁶ Η αψίδα έχει σχήμα κυκλικού τομέα. Κατά τις ανασκαφές του 1975 αποκαλύφθηκε το σταυρόσχημο όρυγμα του εγκαινίου, που ήταν φτιαγμένο από σπόλια παλαιότερων κατασκευών και περιείχε οστά, τα λείψανα ενός αγνώστου μάρτυρα.¹⁰⁷ Η αγία τράπεζα θα ήταν κατασκευασμένη πάνω από το όρυγμα του εγκαινίου (πίν. 17) και θα καλυπτόταν από κιβώριο. Δυστυχώς δε σώζεται κανένα ίχνος της ούτε και των άλλων λειτουργικών κατασκευών του πρεσβυτερίου.¹⁰⁸ Το φράγμα του πρεσβυτερίου πιθανώς ήταν πύοσχημο με τετραστήριχο προστώο στην είσοδο,¹⁰⁹ όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το νότιο μισό του στυλοβάτη του που βρέθηκε κατά χώραν.¹¹⁰ Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες από πέντε κίονες η καθεμιά. Τα μετακίονια διαστήματα ποίκιλλαν ανάμεσα στα 2,65 και 2,75 μ. Η διαφορά στο μέγεθος και το σχήμα των επτά λευκών μαρμάρινων βάσεων κίωνων που βρέθηκαν κατά χώραν δείχνουν ότι ήταν σπόλια. Το κεντρικό κλίτος ήταν στρωμένο με φαιές λίθινες πλάκες.¹¹¹ Ένας αξονικός διάδρομος με μαρμαροθέτημα οδηγούσε από την είσοδο του φράγματος του πρεσβυτερίου στην δυτική είσοδο του κεντρικού κλίτους.¹¹² Τα κλίτη επικοινωνούσαν με θύρες με το νάρθηκα, ο οποίος έφερε δάπεδο από λίθινες και πήλινες πλάκες.¹¹³ Είναι γεγονός ότι τα στενά κλίτη και τα πλατιά μετακίονια διαστήματα είναι χαρακτηριστικά της ναοδομίας της Συρίας. Αυτά θα πρέπει να οφείλονταν στην πρωιμότερη ιστορία της εκκλησίας ως συναγωγής παρά στην παρουσία μιας ισχυρής κοινότητας Σύρων, ενός Σύρου αρχιτέκτονα ή, τέλος, γενικότερα σε συριακές επιδράσεις.¹¹⁴

Η Κεντρική βασιλική είναι μοναδική ανάμεσα στις βασιλικές των Στόβων, στην οποία δεν προστέθηκαν προσκτίσματα στη βόρεια και τη νότια στενή πλευρά του

¹⁰⁶ Snively 1979, 51-53.

¹⁰⁷ Aleksova 1997, 143.

¹⁰⁸ Snively 1979, 62-63.

¹⁰⁹ Βαραλής 2001, 374.

¹¹⁰ Snively 1979, 60-61.

¹¹¹ Βαραλής 2001, 374.

¹¹² Snively 1979, 60-61.

¹¹³ Στο ίδιο, 374.

¹¹⁴ Hoddinott 1963, 179-181.

νάρθηκα. Αυτή η ιδιομορφία εξηγείται από το διαθέσιμο για την εκκλησία οικόπεδο. Μόνο ένα δωμάτιο, το δωμάτιο 1, διευθετήθηκε έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα. Η ανάγκη για ένα βοηθητικό δωμάτιο στο δυτικό άκρο της εκκλησίας και η μη ύπαρξη δυνατότητας αυτό να τοποθετηθεί στα βόρεια και νότια του νάρθηκα ανάγκασε τους αρχιτέκτονες να το τοποθετήσουν στα δυτικά. Αυτή η διευθέτηση καταπάτησε χώρο από την αυλή και ήταν τουλάχιστον μερικώς υπεύθυνη για την μετέπειτα ασύμμετρη διάταξη του αιθρίου.¹¹⁵ Δυτικά εκτεινόταν περίβολος που περιέκλειε άυλιο χώρο, ίσως με ανωφερές επίπεδο προς δυσμάς.¹¹⁶ Επισημαίνονται κίονες, βάσεις και κιονόκρανα, τα οποία αποκαλύφθηκαν στα ανατολικά της αφίδας της εκκλησίας και έχει υποτεθεί ότι ανήκαν στα παράθυρά της.¹¹⁷ Η α' αυτή φάση του ναού χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.¹¹⁸

Στη β' φάση της βασιλικής ανυψώθηκαν κατά 0,30 μ. τα δάπεδα των κλιτών, του νάρθηκα και του νοτιοδυτικού δωματίου που στρώθηκε με μαρμάρινες πλάκες. Στα δυτικά διαμορφώθηκε τρίστωο αίθριο, το οποίο επικοινωνούσε με τρίβηλο με το νάρθηκα. Η ανατολική στοά του αιθρίου ήταν στρωμένη με λίθινες και πήλινες πλάκες. Ένα μαρμάρινο αγγείο βρέθηκε κοντά στο νότιο πέρας της, ενώ ένας κιονίσκος όριζε το σήμα ενός τάφου στο βόρειο άκρο της. Η βόρεια στοά του αιθρίου, λόγω της κλίσης του εδάφους, διέθετε στο δυτικό τμήμα δύο πλατιούς αναβαθμούς¹¹⁹. Στο δυτικό μισό του νότιου τοίχου του αιθρίου διαμορφώθηκε ένα τρίβηλο, οι βάσεις των κίωνων του οποίου είναι ακόμη ορατές. Στα νότια προσαρτήθηκε μια ευρύχωρη αίθουσα, το δωμάτιο 2, ο προορισμός της οποίας είναι αδιάγνωστος.¹²⁰ Η υπαιθρη αυλή ήταν στρωμένη με πήλινες πλάκες, οι οποίες βρέθηκαν κατά χώραν μόνο στη νοτιοδυτική γωνία, ακριβώς μπροστά από τη φιάλη και λειτουργούσαν και ως καλυπτήριες πλάκες για τμήμα οχετού που διερχόταν από την αυλή. Το δάπεδο της αυλής βρισκόταν περίπου κατά 0,35 μ. πάνω από τα δάπεδα των υπόλοιπων στοών.¹²¹ Η δεξαμενή της φιάλης, επιχρισμένη με κοκκινωπό υδραυλικό κονίαμα, διαμορφώθηκε στο δυτικό πέρας της αυλής σε όλο το πλάτος της. Η ανατολική πλευρά της αποτελούνταν από δύο *επαναχρησιμοποιημένες* πλάκες από ροδόχροο μάρμαρο. Η δεξαμενή τροφοδοτούνταν από αγωγό που αποκαλύφθηκε δυτικότερα, μπροστά από την κεντρική είσοδο της

¹¹⁵ Snively 1979, 59-60.

¹¹⁶ Βαραλής 2001, 374.

¹¹⁷ Snively 1979, 62-63.

¹¹⁸ Βαραλής 2001, 374.

¹¹⁹ Στο ίδιο, 374.

¹²⁰ Snively 1979, 54.

¹²¹ Στο ίδιο, 56-57.

εκκλησίας, και καμπτόταν μπροστά στον δυτικό τοίχο του αιθρίου. Η κορυφή της φιάλης βρισκόταν περίπου κατά 0,10 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του αιθρίου.¹²² Στα δυτικά του αιθρίου εκτεινόταν, σε όλο το πλάτος του κτιρίου, ένας διάδρομος που διέθετε τρεις εισόδους πρόσβασης. Η κύρια είσοδος, στο μέσο περίπου του δυτικού τοίχου, οδηγούσε από την εκκλησία στη Via Principalis Inferior. Το κατώφλι φέρει τóρμους για τους στροφείς των θυρόφυλλων. Στη νότια στενή πλευρά του διαδρόμου υπάρχει είσοδος πρόσβασης στην «Οικία των Ψαλμών»: εκεί βρέθηκε κατώφλι με τóρμους για τους στροφείς των φύλλων της θύρας. Μια αντίστοιχη είσοδος ανοίχθηκε στο βόρειο πέρας του διαδρόμου για την επικοινωνία με τον βόρειο παράδρομο, αλλά η είσοδος αυτή βρέθηκε κλεισμένη με πέτρες και λάσπη.¹²³ Το δάπεδο του διαδρόμου ήταν περίπου κατά 0,70 μ. ψηλότερα από το δάπεδο της ύπαιθρης αυλής. Η β' αυτή φάση του ναού χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα.¹²⁴

Τέλος, στην γ' φάση της Κεντρικής Βασιλικής πιθανώς απομονώθηκαν τα ανατολικά τμήματα των πλαγίων κλιτών και κλείστηκαν με ευτελή τοιχοποιία τα μετακίονια των κιονοστοιχιών.¹²⁵ Στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους βρέθηκε συλημένος ένας τάφος και στο αντίστοιχο άκρο του νότιου κλίτους βρέθηκε θαμμένο ένα πιθάρι. Την ίδια περίοδο ή αμέσως μετά, στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους προστέθηκε αψίδα.¹²⁶ Η παρουσία των λειψάνων μιας κλίμακας σύρριζα στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου της ανατολικής στοάς του αιθρίου υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη υπερώων πάνω από το νάρθηκα και από τα πλάγια κλίτη· η ευτελής κατασκευή της κλίμακας αυτής, που κύριο χαρακτηριστικό της έχει τη λάσπη ως συνδετικό κονίαμα, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα υπερώα κατασκευάστηκαν ενδεχομένως σ' αυτήν την φάση. Επιπλέον, τότε φαίνεται πως κλείστηκε και το τρίβηλο της νότιας στοάς του αιθρίου και διαχωρίστηκε από τη στοά η αίθουσα, που τότε διαιρέθηκε σε δύο άνισα τμήματα από εγκάρσιο τοίχο, στον οποίο ενσωματώθηκαν τμήματα των αρχιτεκτονικών γλυπτών του ναού. Στο δυτικότερο τμήμα του δωματίου βρέθηκαν κεραμεική, θραύσματα γυάλινων αγγείων, νομίσματα και μια εστία, τα οποία υποδεικνύουν τη χρήση του ως σκευοφυλακίου.¹²⁷ Η φάση αυτή μπορεί να τοποθετηθεί στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα.¹²⁸

¹²² Στο ίδιο, 56-57.

¹²³ Snively 1979, 51-53.

¹²⁴ Βαραλής 2001, 374.

¹²⁵ Στο ίδιο, 374.

¹²⁶ Snively 1979, 61.

¹²⁷ Στο ίδιο, 54-55.

¹²⁸ Βαραλής 2001, 374.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής, ο χώρος θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο,¹²⁹ καθώς στο αυλάκι που τρέχει κατά μήκος της βόρειας πλευράς της βασιλικής ερευνήθηκε παιδικός τάφος. Τρεις άλλες παιδικές ταφές βρέθηκαν στα ανατολικά της αυλίδας.¹³⁰

Όσον αφορά στις φάσεις και στη χρονολόγηση της Κεντρικής Βασιλικής, ο Vinčić έχει την άποψη ότι η βασιλική διήλθε δύο φάσεις και μετά από αυτές ακολούθησε μια βαρβαρική επαναχρησιμοποίηση του μνημείου. Στην α' φάση ο ερευνητής τοποθετεί το γενικό σχέδιο της εκκλησίας, τους τοίχους και τα δάπεδα, το αίθριο, το φράγμα του πρεσβυτερίου, τους κίονες των τοξοστοιχιών και τα περισσότερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στην β' φάση θεωρεί ότι ανήκουν η παρούσα κατάσταση του αιθρίου, οι επιδιορθώσεις του δαπέδου στο αίθριο, το νάρθηκα και το κεντρικό κλίτος και το στένεμα της δυτικής εισόδου της εκκλησίας. Ο Vinčić σημειώνει επίσης ότι, ιδιαίτερα στους στυλοβάτες, ήταν δύσκολο να διακριθεί η β' φάση της βασιλικής εξαιτίας της «επιτυχημένης βαρβαρικής χρήσης» του μνημείου¹³¹. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της τελευταίας φάσης είναι η χρήση του χόματος ή της λάσπης ως συνδετικό κονίαμα στους τοίχους. Σε αυτήν την περίοδο, κατά τη γνώμη του, ανήκουν ο τοίχος του δυτικού διαδρόμου του αιθρίου, το κλείσιμο της βόρειας εισόδου του διαδρόμου, το κλείσιμο των μετακιονίων του αιθρίου, το κλείσιμο της βόρειας πλευράς του δωματίου 2 και η διαίρεση του δωματίου αυτού σε δύο χώρους, ο πεσσός που βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του νότιου κλίτους και οι κλίμακες στη βορειοανατολική γωνία του αιθρίου.¹³²

Στοιχεία για μια απόλυτη χρονολόγηση της Κεντρικής βασιλικής προσφέρονται από τα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τα νομίσματα. Οι βάσεις των κιονοστοιχιών του κυρίως ναού και οι βάσεις και οι κίονες του αιθρίου έχουν χρονολογηθεί με τεχνοτροπικά κριτήρια στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα. Από τα εκατόν ογδόντα νομίσματα, που συνελέγησαν κατά την ανασκαφή της επίχωσης κάτω από τα δάπεδα της «Συναγωγής II», εξηντατρείς είναι οι κοπές του 4^{ου} αιώνα και έντεκα του 5^{ου} αιώνα. Αυτή η κατανομή χρονολογεί με κάποια βεβαιότητα τη βασιλική στον 5^ο αιώνα, πιθανότατα στο γ' τέταρτο.¹³³

¹²⁹ Στο ίδιο, 374.

¹³⁰ Snively 1979, 63.

¹³¹ Vinčić, 1966, 39.

¹³² Snively 1979, 66-67.

II. ΝΑΟΙ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

II.1. Κοιμητηριακή Βασιλική

Η Κοιμητηριακή Βασιλική ιδρύθηκε εκτός των τειχών της πόλης των Στόβων, περίπου 250 μ. νοτιοδυτικά της Πύλης της Ηράκλειας. Γερμανικά στρατεύματα, που στρατοπέδευαν εκεί κοντά κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ανέσκαψαν την εκκλησία. Στα 1924 βρέθηκε ένας τάφος και ένα άλλο κτίριο, πιθανόν παλαιοχριστιανικό. Στα 1936 αποκαλύφθηκαν τριάντα έξι τάφοι κάτω από το δάπεδο της βασιλικής. Στα 1969 επισκευάστηκε η νότια πλευρά της καμάρας του μεγάλου τάφου, που ήταν ιδρυμένος στη νότια στενή πλευρά του νάρθηκα, και ένα μικρό τμήμα από ψηφιδωτό που βρέθηκε στο κεντρικό κλίτος. Στα 1972 και 1973 ερευνήθηκαν πολλοί τάφοι σε μια δοκιμαστική τομή λίγα μέτρα βορειότερα της βασιλικής.¹³⁴

Το οροπέδιο στα νοτιοδυτικά της πόλης χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη ήδη από την πρόιμη ρωμαϊκή περίοδο. Η έκταση και η συγκέντρωση του νεκροταφείου ανά τους αιώνες δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί. Η βασιλική ιδρύθηκε πάνω σε τάφους, που ήταν ακόμη σε χρήση ή τουλάχιστον τιμούνταν ιδιαίτερα. Η φροντίδα που λήφθηκε από τους κτήτορες της εκκλησίας για να μην τους προξενήσουν ζημιές, αποδεικνύει ότι ήταν τάφοι σημαινόντων Χριστιανών.¹³⁵

Στα νότια της εκκλησίας ήταν ιδρυμένος ένας μεγάλος, θολωτός, υπόγειος τάφος. Η υπόγεια αίθουσα του τάφου ήταν σχεδόν τετράγωνη, με αρκοσόλια στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά. Κάθε αρκοσόλιο αποτελούνταν από ένα τόξο πάνω από τον τάφο και ένα μεγάλο, κάθετο τοίχωμα από πηλόχωμα που χώριζε τον τάφο από την κεντρική αίθουσα. Η είσοδος, τα χαμηλότερα τμήματα και οι τοίχοι ήταν πλινθόκτιστα με κονίαμα για συνδετικό υλικό.¹³⁶ Οι τοίχοι του μεγάλου τάφου είναι διατηρημένοι ψηλότερα από ό,τι η εξωτερική κορυφή του σταυροθολίου.¹³⁷ Για το λόγο αυτό η Truhelka υπέθεσε ότι πρέπει να υπήρχε ένα παρεκκλήσι πάνω από τον τάφο.¹³⁸

Η Κοιμητηριακή Βασιλική είναι σε γενικές γραμμές όμοια στο σχήμα με τις εντός των τειχών εκκλησίες των Στόβων (πίν. 18). Η βασιλική είχε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Στην α΄ φάση ήταν τρίκλιτη με αψίδα στα ανατολικά και

¹³³ Στο ίδιο, 69-70.

¹³⁴ Snively 1979, 182.

¹³⁵ Στο ίδιο, 200-201.

¹³⁶ Aleksova 1986, 63-69.

¹³⁷ Snively 1979, 187.

¹³⁸ Aleksova 1986, 63-69.

νάρθηκα στα δυτικά. Η εκκλησία ήταν κτισμένη με αργολιθοδομή. Οι τοίχοι είχαν κατά μέσο όρο πλάτος 0,65 μ. με εξαίρεση τον τοίχο της αψίδας. Η αψίδα είναι ημικυκλική και στη βάση του ημικυλίνδρου διέθετε διάδρομο, το κύκλιον, η δυτική παρυφή του οποίου ορίζεται από τοιχάριο με ημικυκλική εσοχή για τη βάση της κλίμακας ανόδου στον επισκοπικό θρόνο, στο μέσον της δυτικής του πλευράς. Στους ώμους της αψίδας τοποθετούνται τα κτιστά συμψέλλια των εδράνων των ιερέων. Το πρεσβυτέριο κτίστηκε από μαρμάρινα σπόλια, υπολείμματα από την κατασκευή του αρχαίου θεάτρου των Στόβων.¹³⁹ Το δάπεδο του πρεσβυτερίου ήταν στρωμένο με μαρμαροθέτημα. Ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου ήταν μάλλον ευθύγραμμος με προστώο στο μέσον (πίν. 19). Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, των οποίων οι κίονες έβαιναν σε ιδιαίτερες μαρμάρινες βάσεις.¹⁴⁰ Οι βάσεις και τα τμήματα των κίωνων ήταν αρχιτεκτονικά γλυπτά σε δεύτερη χρήση. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις διαφορετικές διαστάσεις τους και τους διαφορετικούς τύπους των μαρμάρων που χρησιμοποιήθηκαν.¹⁴¹ Όπως δείχνει η κάτοψη, το σχήμα του κεντρικού και των πλάγιων κλιτών της βασιλικής δεν είναι συνηθισμένο. Οι στυλοβάτες, αντί να είναι παράλληλοι με το βόρειο μακρό τοίχο της εκκλησίας, κλίνουν προς τη νότια πλευρά στο ανατολικό άκρο, γεγονός που οφείλεται μάλλον στο ότι η εκκλησία είχε θεμελιωθεί πάνω σε τάφους. Στα δυτικά προστίθεται νάρθηκας, ο οποίος θα επικοινωνούσε με το κεντρικό και τα πλάγια κλίτη μέσω τριών ανοιγμάτων.¹⁴²

Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα και των προσκτισμάτων του οριοθετεί το δυτικό όριο της ανεσκαμμένης εκκλησίας. Δεν υπάρχουν ανοίγματα στο δυτικό τοίχο, ενώ αβεβαιότητα για το επίπεδο του δαπέδου στο νάρθηκα καθιστά δύσκολο να πούμε αν ο τοίχος βρέθηκε περισσότερο από λίγα εκατοστά πάνω από το θεμέλιο. Η κύρια είσοδος θα πρέπει να ήταν στη βόρεια στενή πλευρά του παρά στη δυτική. Το στοιχείο αυτό μάλλον υποδεικνύει ότι η Κοιμητηριακή Βασιλική δε διέθετε αίθριο.

Ο νάρθηκας δεν είχε ιδιαιτερότητες. Εκατέρωθεν αυτού είχαν τοποθετηθεί προσκτίσματα. Ο δυτικός τοίχος του, όπως και ο δυτικός τοίχος των προσκτισμάτων του δεν ήταν παράλληλος με τον ανατολικό τοίχο.¹⁴³ Τα προσκτίσματα ήταν διθάλαμα δωμάτια και επικοινωνούσαν με το νάρθηκα με ανοίγματα. Στα νότια των νότιων προσκτισμάτων προσκολλήθηκε ο μεγάλος, θολωτός τάφος και ο οποίος ήταν

¹³⁹ Aleksova 1997, 144.

¹⁴⁰ Βαραλής 2001, 375.

¹⁴¹ Aleksova 1997, 143.

¹⁴² Στο ίδιο, 188.

¹⁴³ Snively 1979, 183-187.

προσβάσιμος από κλίμακα στα δυτικά του.¹⁴⁴ Τα διαμερίσματα στη βόρεια πλευρά αποτελούσαν αίθουσες όπου οι Χριστιανοί συναθροίζονταν για να τελέσουν μνημόσυνα ή νεκρόδειπνα για τους νεκρούς τους.¹⁴⁵

Οι γερμανικές ανασκαφές αποκάλυψαν ένα ψηφιδωτό δάπεδο στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Τα γεωμετρικά μοτίβα που δείχνει η δημοσιευμένη φωτογραφία του Dragendorff και τα είδη του λίθου που χρησιμοποιήθηκαν για τις ψηφίδες ήταν όμοια με εκείνα του ψηφιδωτού της της α' φάσης του νότιου κλίτους της Επισκοπικής Βασιλικής. Ο Dragendorff αναφέρει επίσης πολλά τμήματα με παραστάσεις ζώων.¹⁴⁶ Το ψηφιδωτό δεν είχε προστατευθεί και είχε σε μεγάλο τμήμα καταστραφεί ήδη από το 1936.¹⁴⁷ Χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο ή στα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Εξαιτίας των μορφών των ζώων η Kolarik χρονολόγησε το ψηφιδωτό δάπεδο της Κοιμητηριακής Βασιλικής ελαφρώς μεταγενέστερα από εκείνο της Επισκοπικής Βασιλικής, στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.¹⁴⁸

Στη β' φάση της βασιλικής προσκολλήθηκε στη βόρεια πλευρά μακρόστενο δωμάτιο (δωμάτιο 4), το οποίο εξυπηρετούσε ως πρόπυλο. Ο ανατολικός τοίχος του, ο οποίος διέθετε μάλλον κιονοστοιχία, είχε 6,20 μ. μήκος και δε συνδέεται οργανικά με τον βόρειο τοίχο της βασιλικής. Η έλλειψη αυτής της σύνδεσης και το υλικό που χρησιμοποιήθηκε στους τοίχους του δωματίου 4 οδηγούν στο συμπέρασμα ότι προστέθηκε μετά την αρχική κατασκευή της εκκλησίας.¹⁴⁹ Το δωμάτιο αυτό θα μπορούσε να χρονολογηθεί προς τα τέλη του 5^{ου} αιώνα.¹⁵⁰

Όπως δηλώνεται και από το όνομά της, η Κοιμητηριακή Βασιλική είναι ιδρυμένη σε μια νεκρόπολη και βρέθηκαν τάφοι ακόμη και μέσα στην ίδια την εκκλησία. Ένας αριθμός τάφων αποκαλύφθηκε πιθανόν από την εποχή της ανασκαφής των Γερμανών, ενώ ο Petrović και ο Mano-Zissi άνοιξαν τριάντα έξι τάφους, όλους συλημένους¹⁵¹. Σαράντα επτά τάφοι είναι σήμερα ορατοί μέσα ή κοντά στην εκκλησία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ορισμένοι τάφοι χρονολογούνται πριν από την ίδρυση της εκκλησίας. Πάνω από τους τάφους, 1, 6, 17 και 34 είχαν κατασκευαστεί άλλοι καμαροσκεπείς. Οι τοίχοι της εκκλησίας ήταν χτισμένοι κατά μήκος των τάφων 2, 28, 41, 43, 44 και 46. Οι τάφοι 13, 31 και 39 εκτείνονται κάτω από τους τοίχους της

¹⁴⁴ Βαραλής 2001, 375.

¹⁴⁵ Aleksova 1997, 144.

¹⁴⁶ Dragendorff 1919, 162.

¹⁴⁷ Snively 1979, 193.

¹⁴⁸ Kolarik 1987, 295-306.

¹⁴⁹ Snively 1979, 185-186.

¹⁵⁰ Βαραλής 2001, 375.

εκκλησίας και δίπλα από αυτούς, ενώ το φράγμα του πρεσβυτερίου εκτείνεται κατά μήκος των τάφων 3 και 5. Δεκαπέντε από τους σαράντα έξι τάφους φαίνονται να είναι πρωιμότεροι της ίδρυσης της Κοιμητηριακής Βασιλικής. Η φροντίδα που λήφθηκε κατά την οικοδόμηση της εκκλησίας να μην καταστραφούν και να μην εμποδιστεί η πρόσβαση σ' αυτούς υποδεικνύει ότι ήταν οικογενειακοί τάφοι και σχεδιασμένοι για περισσότερες της μίας χρήσεις.¹⁵²

Η Κοιμητηριακή Βασιλική των Στόβων παρουσιάζει ασυνήθιστη κάτοψη. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκκλησίας ήταν : 1) ο νότιος τοίχος της εκκλησίας καμπυλώνεται, 2) οι κίονες τοποθετήθηκαν πάνω σε πόδια παρά σε συνεχόμενους στυλοβάτες, 3) οι κιονοστοιχίες ήταν σχεδόν παράλληλες μεταξύ τους αλλά όχι και με τους μακρούς τοίχους της βασιλικής, 4) η βόρεια στενή πλευρά του νάρθηκα και τα βόρεια προσκτίσματά του ήταν στενότερα από ό,τι η νότια στενή πλευρά του νάρθηκα και τα προσκτίσματά της και 5) ο νότιος τοίχος του νάρθηκα δεν βρίσκεται στην προέκταση του νότιου μακρού τοίχου της εκκλησίας. Οι περισσότερες από τις ιδιομορφίες αυτές μπορούν να ερμηνευθούν ως συνέπειες της κατασκευής ενός κτιρίου σε μια περιοχή όπου υπήρχαν ήδη χρησιμοποιημένοι τάφοι.¹⁵³

¹⁵¹ Mano-Zissi 1940, 593 και πίν. 67, b; Petrović 1942, 472, 488-489.

¹⁵² Snively 1979, 194-197.

¹⁵³ Στο ίδιο, 197-198.

II.2. Βασιλική Trans Erigon

Η βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος ταυτίστηκε από μερικούς ερευνητές ως εκκλησία, παρόλο που η κάτοψή της δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Το κτίριο, γνωστό ως Trans Erigon Basilica, ήταν τοποθετημένο κοντά στον ποταμό Αξιό, περίπου 400μ. από τη συμβολή του με τον Εριγόνα. Βρίσκεται κοντά μισό χιλιόμετρο έξω από τα οχυρωματικά τείχη της Ύστερης Ρωμαϊκής πόλης των Στόβων, στην άλλη όχθη του Εριγώνος.¹⁵⁴

Η βασιλική αποκαλύφθηκε στα 1930 όταν τα έργα για το δημόσιο δρόμο πέρασαν μέσα από αυτήν. Ο Petrović σχολίασε σύντομα το κτίριο, σημειώνοντας τη θέση του και την παρουσία των ταφών στις οποίες βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα, τα οποία χρονολογήθηκαν από τον ίδιο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η βασιλική θα πρέπει να είχε περίπου 10,40 μ. πλάτος και μήκος περίπου 26 μ. Μια αυλή θα βρισκόταν στα ανατολικά της βασιλικής. Η κατασκευή ταυτίστηκε ως εκκλησία από τον Petrović. Ο Petron υποστήριξε ότι το κτίριο ήταν βασιλική¹⁵⁵, στηριζόμενος στον προσανατολισμό, στην ύπαρξη μιας αψίδας, στους τάφους που αναφέρθηκαν από τον Petrović¹⁵⁶, στον τρόπο που οι ορατοί τοίχοι συνθέτουν μια κάτοψη βασιλικής και στο γεγονός ότι βρέθηκε κοντά σε μια πόλη με άλλες εκτός των τειχών εκκλησίες.¹⁵⁷

Τα ορατά κατάλοιπα του κτιρίου (πίν. 20) μελετήθηκαν, σχεδιάστηκαν και δημοσιεύτηκαν από τον Petron το 1970¹⁵⁸. Από τα λείψανα προκύπτει ότι πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά. Τα κατάλοιπα στη βόρεια πλευρά του δρόμου αποτελούνταν από έναν τοίχο (1) με προσανατολισμό Α-Δ σχεδόν 20 μ. μακρύ και κομμένο ακανόνιστα και στα δύο άκρα του, από έναν τοίχο με κατεύθυνση Β - Ν (2) συνδεδεμένο με τον τοίχο 1 και ευρισκόμενο νότια από αυτόν. Ο τοίχος 3 είναι παράλληλος με τον τοίχο 1 και συνδέεται με το νότιο άκρο του τοίχου 2, και κοντά στη γωνία που σχηματίζεται από τους τοίχους 2 και 3 ένα κατάλοιπο θα μπορούσε να υπονοεί την αρχή ενός αψιδωτού τοίχου (4). Όλοι οι τοίχοι είχαν πλάτος περίπου 0,70μ. και κατασκευάστηκαν από λαξευμένους λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα.¹⁵⁹

Ο Petron πρότεινε δύο πιθανές ανακατασκευές της βασιλικής. Οι τοίχοι 1,2 και 3 αποτελούν το ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους και ο τοίχος 5 το νότιο τοίχο του

¹⁵⁴ Snively 1979, 243.

¹⁵⁵ Petrović 1970, 314.

¹⁵⁶ Petrović 1940β, 265; Petrović 1942, 472, 488.

¹⁵⁷ Snively 1979, 246-247.

¹⁵⁸ Petron 1970.

¹⁵⁹ Snively 1979, 245-246.

νότιου κλίτους.¹⁶⁰ Έτσι, προκύπτει ότι τα πλάγια κλίτη είχαν 4 μ. πλάτος και το κεντρικό κλίτος 12,60 μ. πλάτος. Ο Petron πρότεινε μια βασιλική με πλάγια κλίτη 4μ. πλάτος, ένα κεντρικό κλίτος με 8,80μ. πλάτος, και ένα νότιο πρόσκτισμα που δικαιολογεί τον τοίχο 5. Αν ο χώρος που σχηματιζόταν από τους τοίχους 1,2 και 3 ήταν προσβάσιμος όπως το ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους μιας βασιλικής και αν κάποιος υπέθετε ότι οι αναλογίες που απαντούν στις υπόλοιπες εκκλησίες των Στόβων χρησιμοποιήθηκαν και εδώ, τότε θα μπορούσαμε να αποδεχθούμε ένα κεντρικό κλίτος με περίπου 10,40 μ. πλάτος και περίπου 26 μ. μήκος του κεντρικού και των πλαγίων κλιτών.

Η συνέχιση του τοίχου 1 στα ανατολικά πέρα από τον τοίχο 2 υποδεικνύει ότι μια αυλή σαν αυτή που περιέκλειε την αψίδα της Βασιλικής στη θέση Παλικούρα και της Κεντρικής Βασιλικής των Στόβων, καθώς και της βασιλικής στην Τούμπα κοντά στη Θεσσαλονίκη¹⁶¹, βρισκόταν στα ανατολικά της Βασιλικής εκείθεν του ποταμού Εριγώνος.

Η χρονολόγηση της βασιλικής αυτής είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί με βάση τις γνώσεις που διαθέτουμε. Αν τα κοσμήματα που αναφέρθηκαν από τον Petronίε ήταν στην πραγματικότητα υστεροβυζαντινά, τότε ο Petron σωστά διαχωρίζει τα κοσμήματα από το κτίριο, χρησιμοποιώντας ως παράλληλο τον τάφο του 4^{ου} αιώνα που βρέθηκε στη Βόρεια Βασιλική¹⁶². Ο Mikulčič δηλώνει, παρ' όλα αυτά, ότι από τα κοσμήματα που αναφέρθηκαν από τον Petronίε, ένα σκουλαρίκι και ένα δαχτυλίδι, χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα.¹⁶³ Η χρονολόγηση αυτή του Mikulčič για κοσμήματα από έναν τάφο στην περιοχή της βασιλικής δείχνει ότι το μέρος αυτό χρησίμευε ως νεκρόπολη στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και, έτσι, η ταύτιση του αψιδωτού κτιρίου αυτής της περιοχής της νεκρόπολης ως μια χριστιανική Βασιλική, είναι περισσότερο από εύλογη.

Ο Petron πιστεύοντας ότι οι Στόβοι δεν είχαν οχυρωθεί με τείχη μέχρι το 479 και ότι τα εκτός των τειχών κτίρια θα πρέπει να σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται αυτήν την περίοδο, τοποθέτησε την κατασκευή του κτιρίου κάποια στιγμή μετά το 325 και την καταστροφή του όχι αργότερα από το 479. Πρόσφατες ανασκαφές έδειξαν ότι η εκτός των τειχών πόλη κτίστηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα ή στον πρώιμο 5^ο αιώνα. Η πιθανή χρονολόγηση για την κατασκευή και τη χρήση της βασιλικής αποβαίνει έτσι

¹⁶⁰ Petron 1970, 311.

¹⁶¹ Στο ίδιο, 314 και σημ. 11.

¹⁶² Στο ίδιο, 313.

ακόμη πιο αόριστη, ανάμεσα στο 325 και την εγκατάλειψη της πόλης στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα. Η τοποθεσία και οι τάφοι παρέχουν τα μοναδικά στοιχεία για τη λειτουργία της βασιλικής Trans-Erigon. Η δήλωση ότι ένας άγνωστος αριθμός από τάφους, από τους οποίους ένας ή περισσότεροι θα πρέπει να χρονολογούνται τον 4^ο αιώνα, η παρουσία των τάφων, μερικοί από τους οποίους θα πρέπει να χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, σε σχέση με μια πιθανή εκκλησία τοποθετημένη εκτός των τειχών της πόλης και κοντά σ' ένα κύριο δρόμο υποδεικνύουν ότι και η βασιλική αυτή λειτουργούσε ως κοιμητηριακή εκκλησία.¹⁶⁴

¹⁶³ Mikulčić 1973, 63 και σημ. 2, 89 και σημ. 35.

¹⁶⁴ Snively 1979, 247-249.

II.3. Βασιλική στη θέση Palikura

Η βασιλική στη θέση Παλικούρα ιδρύθηκε λίγες εκατοντάδες μέτρα στα δυτικά της γέφυρας, που ενώνει ένα χαλικωτό δρόμο, ο οποίος βαίνει κατά μήκος του ποταμού Εριγώνος, στην ανατολική του πλευρά και το χωριό Παλικούρα, από το οποίο η Βασιλική έχει λάβει το όνομά της. Ακριβώς πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ένας τάφος με δύο σαρκοφάγους, μια μεγάλη ελληνική επιγραφή και ίχνη από ένα ταφικό παρεκκλήσι αποκαλύφθηκαν στα περίχωρα του χωριού Παλικούρα, του οποίου το όνομα θα πρέπει να προήλθε από το ελληνικό «παλαιός χώρος». Η Βασιλική κοντά στο χωριό Παλικούρα ήταν το πρώτο χρονολογικά μνημείο που ανασκάφτηκε στην περιφέρεια των Στόβων.¹⁶⁵

Τα στοιχεία που έφερε στο φως η δοκιμαστική τομή του Hald υποδεικνύουν τρεις φάσεις του κτιρίου¹⁶⁶ : ένα κτίσμα πριν από την ίδρυση της βασιλικής, μια α' φάση της βασιλικής, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 6^{ου} αι. και μια β' φάση της βασιλικής, η οποία θα τοποθετούνταν ίσως μετά το 540.¹⁶⁷

Η βασιλική κοντά στο χωριό Παλικούρα είναι τυπική τρίκλιτη βασιλική (πίν. 21). Είχε ένα κεντρικό κλίτος που χωρίζεται από τα πλάγια κλίτη με κιονοστοιχίες από πέντε κίονες, μια προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και ένα νάρθηκα στα δυτικά. Οι τοίχοι της βασιλικής είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και το πλάτος τους κυμαίνεται γύρω στα 0,80 μ. Η αψίδα διέθετε σύνθρονο και ένα φράγμα πρεσβυτερίου που θα εκτεινόταν κατά μήκος του κεντρικού κλίτους.¹⁶⁸ Το πρεσβυτήριο περιελάμβανε μια κτιστή βάση συνθρόνου¹⁶⁹ και η είσοδος του διέθετε κιονοστήριχο προστώο και ίσως είχε ένα ζεύγος από μικρούς κίονες που στήριζαν ένα τόξο.¹⁷⁰ Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες, των οποίων οι στυλοβάτες ήταν επενδεδυμένοι με πήλινες πλάκες. Οι βάσεις των κίωνων, οι οποίες βρέθηκαν κατά χώραν, πατούσαν σε πήλινες πλάκες τοποθετημένες στην άνω επιφάνεια του στυλοβάτη. Το μετακίονιο διάστημα είναι 2,20 μ. Ο Hald βρήκε το δάπεδο της εκκλησίας στρωμένο με πήλινες πλάκες¹⁷¹. Αυτά σήμερα δεν διακρίνονται, ούτε υπάρχει κάποιο άλλο ίχνος της

¹⁶⁵ Snively 1979, 217-218.

¹⁶⁶ Το σχέδιο δημοσιεύτηκε από τον Mano-Zissi 1940, πίν. 67, α, και Mano-Zissi 1973, 192 εικ. 95.

¹⁶⁷ Snively 1979, 234-237.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, 218-220.

¹⁶⁹ Aleksova 1986, 74.

¹⁷⁰ Aleksova 1983, 167-168.

¹⁷¹ Petron 1970, 314.

επίστρωσης του δαπέδου οπουδήποτε στο συγκρότημα.¹⁷² Τρεις εισοδοι οδηγούσαν στο νάρθηκα.

Ο νάρθηκας είναι ασυνήθιστος μόνο στην τοποθέτηση των εισόδων. Μια απλή είσοδος είναι τοποθετημένη στο μέσον του δυτικού του τοίχου, ενώ εισοδοι διαμορφώθηκαν και στη βόρεια και νότια πλευρά του, οι οποίες τοποθετήθηκαν όχι στο μέσον του τοίχου αλλά ανατολικότερα. Ένα αίθριο θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί στα δυτικά και το οποίο πιθανόν πλαισίωναν προσκτίσματα αλλά η περιοχή τριγύρω δεν έχει ανασκαφεί ακόμα.

Στα ανατολικά πίσω από την αψίδα της βασιλικής εκτείνεται μια ορθογώνια, κλειστή περιοχή, πιθανόν ένα αίθριο. Ο χώρος αυτός ήταν προσβάσιμος μέσω των εισόδων στον ανατολικό τοίχο της εκκλησίας και από μια είσοδο στη βόρεια πλευρά. Ακόμη ανατολικότερα έχει αποκαλυφθεί ένα δωμάτιο που στην κάτοψη είναι εγγεγραμμένο οκτάγωνο, με μια είσοδο στη βόρεια πλευρά του. Διακρίνονται τμήματα θεμελίων δύο δωματίων στα νότια του οκταγώνου και μία θύρα ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο του βορειότερου δωματίου. Αυτό το χαρακτηριστικό υποδεικνύει ότι το κτίριο δεν τελείωνε στην ευθεία του ανατολικού τοίχου του οκταγωνικού δωματίου. Στο οκτάγωνο η είσοδος τοποθετείται στη βόρεια πλευρά. Στην ευθεία της ανατολικής πλευράς του οκταγώνου και περίπου 6μ. βόρειά του είναι ορατή μια γωνία που σχηματίζεται από δύο τοίχους. Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί τη βορειοανατολική γωνία ενός δωματίου του οποίου ο δυτικός τοίχος ανασκάφηκε το 1916.¹⁷³

Το εγγεγραμμένο οκτάγωνο (πίν. 22) στα ανατολικά της βασιλικής στη θέση Παλικούρα αρχικά ταυτίστηκε από τον Saria στα 1929 ως βαπτιστήριο.¹⁷⁴ Η ταύτιση έγινε γενικά αποδεκτή από τους ερευνητές με εξαίρεση την Nikolajenić και τον Mano-Zissi.¹⁷⁵ Οι υστερότεροι το περιγράφουν ως μαρτύριο. Η Nikolajenić σημείωσε ότι ο σκοπός του δωματίου δεν είναι ξεκάθαρος, ιδιαίτερα από τη σκοπιά του γεγονότος ότι δεν βρέθηκε κολυμβήθρα.¹⁷⁶ Η φανερή απουσία μιας κολυμβήθρας και άλλα στοιχεία του δωματίου (δεν έχουν βρεθεί στοιχεία του διακόσμου και αγωγοί νερού, ούτε εστίες) δημιουργούν αμφιβολίες για τη λειτουργία του ως βαπτιστήριο. Περιλαμβάνουν και την τοποθέτησή του σε σχέση με την εκκλησία και το σχήμα του. Στη νότια Γιουγκοσλαβία και τη βόρεια Ελλάδα, τα βαπτιστήρια της παλαιοχριστιανικής περιόδου τα βρίσκουμε

¹⁷² Snively 1979, 218-220.

¹⁷³ Στο ίδιο, 220-221.

¹⁷⁴ Petron 1970, 313.

¹⁷⁵ Mikulčić 1973, 63 σημ. 2, 89 και σημ. 35.

¹⁷⁶ Mano-Zissi 1940, 593 και πίν. 67, a; Petrović 1940α, 108.

συνήθως δίπλα στο νάρθηκα ή κατά μήκος του βόρειου ή νότιου κλίτους της εκκλησίας στις περισσότερες περιπτώσεις το συγκρότημα του βαπτιστηρίου επικοινωνεί άμεσα με το νάρθηκα ή τα κλίτη. Στα Βαλκάνια λίγα μόνο παραδείγματα έχουν σημειωθεί για βαπτιστήρια τοποθετημένα στα ανατολικά της εκκλησίας με την οποία είναι συνδεδεμένα, π.χ. στην Αχλαδερή της Λέσβου και στον Αγ. Στέφανο στην Κω.

Η λειτουργία του εγγεγραμμένου οκταγώνου δεν μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με τα παρόντα στοιχεία. Έχει επίσης προταθεί για την εκκλησία η λειτουργία της ως καθολικό μοναστηριού, απόδοση που θα μπορούσε κατ' αρχήν να υιοθετηθεί αν ληφθούν υπ' όψιν κάποιες ιδιαιτερότητες στο σχέδιο και την θέση του εγγεγραμμένου οκταγώνου. Το δωμάτιο θα μπορούσε εξίσου καλά να εξυπηρετήσει κάποιον εξ' ολοκλήρου διαφορετικό σκοπό.¹⁷⁷ Για παράδειγμα, η Aleksova αναφέρει ότι το εγγεγραμμένο οκτάγωνο δεν ήταν βαπτιστήριο, λόγω του ότι αγωγοί νερού και αποχέτευσης δεν έχουν αποκαλυφθεί. Από έρευνες έχει βγει το συμπέρασμα ότι το δωμάτιο αυτό είχε δύο επίπεδα δαπέδων, εκ των οποίων το παλιότερο ανήκε στο συγκρότημα κάτω από τη βασιλική. Τα οκτάγωνα χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη των αυτοκρατορικών διαδημάτων και είχαν ειδικό ρόλο στα αυτοκρατορικά τυπικά. Υπήρχαν στα αυτοκρατορικά παλάτια και τις αυτοκρατορικές κατοικίες. Το ντύσιμο του αυτοκράτορα, το οποίο είχε συμβολικό και ιερό περιεχόμενο ήταν συνδεδεμένο με την τελετή της νύψης. Στο παλάτι του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, δίπλα στην αίθουσα του θρόνου υπάρχει ένα οκτάγωνο. Τέτοιο είναι και το δωμάτιο Ε στο συγκρότημα του παλατιού στο Gamzigrad, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την φύλαξη των ρούχων και την τελετή της νύψης.¹⁷⁸

Η βασιλική στη θέση Παλικούρα έχει ταυτιστεί ως καθολικό μοναστηριού. Στα 1929 οι Egger και Sarica πρότειναν σε διαφορετικά άρθρα ότι η βασιλική σχετιζόταν με ένα μοναστήρι. Τα στοιχεία περιορίζονταν στον αριθμό των προσκτισμάτων που ανασκάφτηκαν μερικώς κοντά στην εκκλησία και το γεγονός ότι η περιοχή ήταν γνωστή τοπικά ως Manastirište.¹⁷⁹ Πολύ λίγα είναι γνωστά για τα μοναστικά συγκροτήματα στα Βαλκάνια στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Ενώ πολυάριθμες εκκλησίες έχουν ταυτιστεί ως τμήματα τέτοιων συγκροτημάτων, πολύ σπάνια έχουν διασωθεί ή ανασκαφεί περισσότερα κτίρια από την εκκλησία. Τέτοια είναι η περίπτωση

¹⁷⁷ Snively 1979, 229-231.

¹⁷⁸ Aleksova 1986, 76-77.

¹⁷⁹ Petron 1970, 311-312 και εικ. 5.

του Οσίου Δαυίδ και της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη και του Ιωάννη Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη.

Οι ανεσκαμμένες περιοχές του συγκροτήματος που περιτριγυρίζουν τη Βασιλική ανταποκρίνονται σε κάποια έκταση με τη διεύθυνση του Isperihono στη Βουλγαρία και με μερικά μοναστήρια στη Μέση Ανατολή. Η ερευνημένη περιοχή περιλαμβάνει μια μονόχωρη βασιλική με ένα πρόσκτισμα στα ανατολικά και ένα νάρθηκα. Ο νάρθηκας παρέχει πρόσβαση στα βόρεια σε μια σειρά από τρία δωμάτια, το πρώτο ήταν ένα βαπτιστήριο: ένα κιονοστήριχο προστώο χώριζε τα δωμάτια από μια μεγάλη αυλή στα ανατολικά, η οποία ήταν συνδεδεμένη στη βόρεια πλευρά με μία ομάδα από μικρά ακανόνιστα σχηματοποιημένα δωμάτια. Ένα δεύτερο προστώο κατά μήκος της νότιας πλευράς της εκκλησίας τη χώριζε από μία άλλη αυλή και περισσότερα δωμάτια. Τα ανατολικότερα και νοτιότερα όρια του συγκροτήματος δε διερευνήθηκαν.

Στο συγκρότημα της βασιλικής στη θέση Παλικούρα, υπάρχει η αυλή πίσω από την αψίδα και είτε ένας διάδρομος οδηγούσε σε μία μη ανεσκαμμένη περιοχή στα νότια είτε ένα προστώο οδηγούσε σε μία σειρά από δωμάτια περιλαμβάνοντας και το οκτάγωνο και περιοχές στα βόρεια που δεν είχαν προσδιοριστεί.¹⁸⁰

Όσον αφορά τη χρονολόγηση ο Petrović χρονολόγησε την εκκλησία στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.¹⁸¹ Ο Kitzinger πρόβαλε την πιθανότητα ότι η α' φάση της βασιλικής μπορεί να σχετίζεται με τη βασιλική του επισκόπου Φιλίππου. Η Nikolajević προσδιόρισε τη γλυπτική της εκκλησίας στον 6^ο αιώνα ενώ ο Wiseman δοκιμαστικά χρονολόγησε την α' φάση στον 5^ο αι. και μία εκτεταμένη ανακατασκευή στα μέσα του 6^{ου} αι.

Η Βασιλική που ανασκάφτηκε στην Τούμπα κοντά στη Θεσσαλονίκη παρέχει το κοντινότερο παράλληλο για την Βασιλική στη θέση Παλικούρα. Οι ομοιότητες περιλαμβάνουν πίσω από την αψίδα την ορθογώνια αυλή με πρόσβαση μέσω μιας θύρας στο ανατολικό άκρο του κλίτους, το πρεσβυτέριο ως παράλληλο για την α' φάση και η θέση της βόρειας και νότιας εισόδου στο νάρθηκα ακριβώς στα δυτικά του τοίχου του κεντρικού κλίτους. Ο ανασκαφέας δεν χρονολόγησε τη βασιλική στη Τούμπα υστερότερα από το τέλος του 6^{ου} αι.¹⁸²

Σύμφωνα με την Aleksova, στη βασιλική αυτή δεν ήταν αναμενόμενο να βρεθεί ένας τάφος μάρτυρα από τη στιγμή που η εκκλησία κτίστηκε πάνω στα θεμέλια μιας

¹⁸⁰ Snively 1979, 227-229.

¹⁸¹ Το σχέδιο δημοσιεύτηκε από τον Mano-Zissi 1940, πίν. 67, α, και Mano-Zissi 1973, 192, εικ. 95.

¹⁸² Snively 1979, 234-235.

αρχαίας κατασκευής. Ο μόνος τρόπος να αφιερωθεί μια τέτοια εκκλησία σε έναν άγιο ήταν να έφερναν και να τοποθετούσαν στην εκκλησία τα λείψανα και τα οστά ενός μάρτυρα, του οποίου ο τάφος τοποθετήθηκε στην περιφέρεια του κτιρίου. Η Aleksova υποστήριξε ότι η βασιλική κατασκευάστηκε στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. ως μια από τις Κοιμητηριακές βασιλικές της πόλης. Οι είκοσι-τρεις ταφές που ερευνήθηκαν στα ανατολικά της εκκλησίας, οι οποίες είναι σλαβικές, δηλώνουν τη χρήση του κτιρίου ως κοιμητηριακή εκκλησία του οικισμού.¹⁸³ Κτίστηκε εξαιτίας του αυξανόμενου αριθμού του πληθυσμού της πόλης.¹⁸⁴

Πιθανότατα η Βασιλική στη θέση Παλικούρα επέζησε της εγκατάλειψης των Στόβων για ένα σύντομο διάστημα πριν την καταστροφή της.¹⁸⁵

¹⁸³ Aleksova 1997, 145-146.

¹⁸⁴ Aleksova 1986, 78.

¹⁸⁵ Snively 1979, 237-238.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

III.1. Τα χαρακτηριστικά της ναοδομίας των Στόβων

Η θέση των ναών

Οι βασιλικές που ανασκάφτηκαν στην περιοχή των Στόβων είναι έξι στο σύνολό τους : τρεις εντός των τειχών και τρεις εκτός των τειχών. Οι βασιλικές εντός των τειχών έχουν ιδρυθεί πάνω στα λείψανα οικιών της ύστερης αρχαιότητας. Η εκμετάλλευση ερειπωμένων κτιρίων και η ανακατασκευή τους, με σκοπό την ίδρυση εκκλησιών, ήταν γνωστό και συχνό φαινόμενο σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στους Στόβους, ειδικότερα, απαντά πολύ συχνά. Τα τρικλίνια των οικιών σύμφωνα με το σχέδιό τους και την οργάνωση του χώρου ανταποκρίνονταν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει στις απαιτήσεις της χριστιανικής ναοδομίας. Ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που τα σχέδια των βασιλικών των Στόβων σχεδόν όλα ταυτίζονται.

Όσον αφορά τα σημεία του πολεοδομικού ιστού στα οποία ήταν ιδρυμένες οι βασιλικές, η Επισκοπική Βασιλική ιδρύθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, το πλέον προσβάσιμο και κοντά στο εμπορικό κέντρο (τα καταστήματα γύρω από την ημικυκλική πλατεία στα δυτικά της), ενδεχομένως σε μικρή απόσταση και από το διοικητικό κέντρο της. Κτισμένη δίπλα στα ερείπια του αρχαίου θεάτρου και εκμεταλλευόμενη το άφθονο υλικό των εδωλίων, ιδρύθηκε πάνω στα λείψανα τεσσάρων κτιρίων, τα οποία καταστράφηκαν ή ενσωματώθηκαν στο συγκρότημά της. Η Βόρεια Βασιλική ήταν η πρώτη σε μια σειρά από τρεις βασιλικές στη Via Principalis Inferior και ιδρύθηκε πάνω στα λείψανα μιας υστερορωμαϊκής οικίας που μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό. Η Κεντρική Βασιλική, τοποθετημένη νοτιότερα στην ίδια σειρά με τη Βόρεια Βασιλική, ιδρύθηκε πάνω στα ερείπια μιας εβραϊκής συναγωγής με δύο κτιριακές φάσεις και δέσποξε κοντά σε κτίρια όπως η «Οικία των Ψαλμών», στα νοτιοανατολικά, και ένα μικρό λουτρό, στα ανατολικά της. Οι δύο αυτές εκκλησίες, πάνω στον ίδιο δρόμο και σε κοντινή απόσταση η μία από την άλλη, υποδεικνύουν την τέλεση εντυπωσιακών λιτανιών προς το βορρά οι οποίες προφανώς ξεκινούσαν από τον επισκοπικό ναό, που βρισκόταν νοτιότερα.

Ως προς τους εκτός των τειχών ναούς, η Κοιμητηριακή Βασιλική ιδρύθηκε πάνω σε ένα ρωμαϊκό νεκροταφείο, 250 μ. περίπου νοτιοδυτικά της Πύλης της Ηράκλειας. Η βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος οικοδομήθηκε κοντά στον

ποταμό Αξιό, περίπου 400 μ. από τη συμβολή του με τον Εριγώνα. Δεν απείχε πολύ από την πόλη, μόλις περίπου 500 μ. βορειοανατολικά των τειχών των Στόβων. Η τελευταία εκκλησία, η βασιλική στη θέση Παλικούρα, ακολουθεί το πρότυπο των εντός των τειχών εκκλησιών, κτίστηκε δηλαδή πάνω στα λείψανα μιας αρχαιότερης οικίας. Ιδρύθηκε έξω από το σημερινό ομώνυμο χωριό, λίγες εκατοντάδες μέτρα στα δυτικά της γέφυρας, που οδηγεί σε χαλικωτό δρόμο κατά μήκος του ποταμού Εριγώνος.

Τοιχοποιίες

Οι τοιχοποιίες σε όλους τους ναούς των Στόβων είτε αυτοί βρίσκονταν εντός των τειχών είτε εκτός των τειχών είναι παρόμοιες : χρησιμοποιήθηκε αμιγής αργολιθοδομή από τα θεμέλια ως το σωζόμενο μέχρι σήμερα ύψος (όπως στη Βόρεια Βασιλική¹⁸⁶, την Κεντρική Βασιλική¹⁸⁷, την Κοιμητηριακή Βασιλική¹⁸⁸ και τη Βασιλική στη θέση Παλικούρα¹⁸⁹) ή αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται στρώσεις πλακαρών λίθων ή και πλίνθων, δηλαδή υπάρχει ένα *opus mixtum* (όπως στην Επισκοπική Βασιλική¹⁹⁰ και τη Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος¹⁹¹).

Από τις εκκλησίες του 4^{ου} αιώνα οι μόνες που έχουν έρθει στο φως είναι οι α' και β' φάσεις της αρχαιότερης εκκλησίας κάτω από τη μετέπειτα Επισκοπική Βασιλική.

Όλα τα εκκλησιαστικά κτίρια του 5^{ου} αιώνα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται χωρίς ριζική αλλαγή ή συνολική επανοικοδόμηση και κατά τον 6^ο αιώνα. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των Στόβων, ανήκει κυρίως στον 5^ο αιώνα. Μόνο η Βασιλική στη θέση Παλικούρα και ελάσσονος σημασίας κατασκευαστικές αλλαγές και προσθήκες σε άλλες εκκλησίες μπορούν να χρονολογηθούν στον 6^ο αιώνα.

Μέρη του ναού

Οι ασίδες των εκκλησιών των Στόβων δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερα διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό, αφού το σχήμα τους είναι κοινό¹⁹². Γενικά, υιοθετούνται όλοι οι συνήθεις τύποι των παλαιοχριστιανικών ασίδων : συγκεκριμένα, συναντούμε ασίδες σχήματος υπερυψωμένου τόξου (όπως στην α' φάση της αρχαιότερης εκκλησίας κάτω

¹⁸⁶ Βλ. παραπάνω, 20.

¹⁸⁷ Βλ. παραπάνω, 26-27.

¹⁸⁸ Βλ. παραπάνω, 32.

¹⁸⁹ Βλ. παραπάνω, 38.

¹⁹⁰ Βλ. παραπάνω, 10.

¹⁹¹ Βλ. παραπάνω, 35.

¹⁹² Γενικά, για τις ασίδες των παλαιοχριστιανικών ναών, βλ. Ορλάνδος 1952, 570-572.

από τη μετέπειτα Επισκοπική Βασιλική¹⁹³ και στη Βόρεια Βασιλική¹⁹⁴), πεταλόσχημες αψίδες (όπως στην β' φάση της αρχαιότερης εκκλησίας κάτω από την Επισκοπική Βασιλική¹⁹⁵), αψίδες κυκλικού τομέα (στην Κεντρική Βασιλική¹⁹⁶) και ημικυκλικές (στην Επισκοπική Βασιλική¹⁹⁷, την Κοιμητηριακή Βασιλική¹⁹⁸ και τη Βασιλική στη Θέση Παλικούρα¹⁹⁹).

Τα κλίτη του κυρίως ναού χωρίζονται με κιονοστοιχίες που βαίνουν σε στυλοβάτες²⁰⁰. Ο αριθμός των κίωνων των κιονοστοιχιών δεν είναι σταθερός και ποικίλει από πέντε κίονες (στην Κεντρική²⁰¹ και την Βόρεια Βασιλική²⁰² και στη Βασιλική στη θέση Παλικούρα²⁰³) έως δεκατρείς κίονες (στην ε' φάση της Επισκοπικής Βασιλικής²⁰⁴). Ιδιαιτερότητες παρουσιάζονται στην Κοιμητηριακή Βασιλική, όπου οι κίονες είναι τοποθετημένοι σε ιδιαίτερες μαρμάρινες βάσεις-πόδια και όχι σε συνεχόμενους κτιστούς στυλοβάτες²⁰⁵. Μια άλλη ιδιομορφία στην εκκλησία αυτή είναι ότι οι κιονοστοιχίες στο ανατολικό άκρο τους κλίνουν προς νότον, εξαιτίας του ότι ιδρύθηκαν πάνω σε τάφους. Το πιο ενδιαφέρον, όμως, συναντάται στην στ' φάση της Επισκοπικής Βασιλικής και είναι η ίδρυση διπλού στυλοβάτη για τον πλήρη αποκλεισμό του βόρειου από το κεντρικό κλίτος.

Οι νάρθηκες²⁰⁶ των εκκλησιών των Στόβων είναι ισοπλατείς με τον κυρίως ναό και ενιαίοι. Μόνο στην ε' φάση της Επισκοπικής Βασιλικής ο νάρθηκας γίνεται τριμερής. Στη βασιλική στη θέση Παλικούρα ο νάρθηκας διαθέτει μια είσοδο στο μέσον του δυτικού τοίχου και άλλες δύο στις στενές πλευρές του τοποθετημένες όχι στο μέσον, αλλά λίγο ανατολικότερα.

Εξωνάρθηκας υπάρχει στους Στόβους μόνο στην Βόρεια Βασιλική.²⁰⁷

¹⁹³ Βλ. παραπάνω, 10.

¹⁹⁴ Βλ. παραπάνω, 20.

¹⁹⁵ Βλ. παραπάνω, 11.

¹⁹⁶ Βλ. παραπάνω, 27.

¹⁹⁷ Βλ. παραπάνω, 13.

¹⁹⁸ Βλ. παραπάνω, 32.

¹⁹⁹ Βλ. παραπάνω, 38.

²⁰⁰ Γενικά, για τους στυλοβάτες, βλ. Ορλάνδος 1952, 264-265.

²⁰¹ Βλ. παραπάνω, 27.

²⁰² Βλ. παραπάνω, 20-21.

²⁰³ Βλ. παραπάνω, 38-39.

²⁰⁴ Βλ. παραπάνω, 17-18.

²⁰⁵ Γενικά, για τα πόδια, βλ. Ορλάνδος 1952, 268-273.

²⁰⁶ Γενικά, για τους νάρθηκες, βλ. Ορλάνδος 1952, 130-151.

²⁰⁷ Βλ. παραπάνω, 21.

Αίθρια²⁰⁸ είτε δεν έχουν εντοπιστεί στις βασιλικές των Στόβων (όπως στην Κοιμητηριακή Βασιλική²⁰⁹ και τη Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος²¹⁰), είτε υπάρχουν, αλλά δεν έχουν το ίδιο σχήμα. Ορισμένα είναι τρίστωα σύμφωνα με το γενικό κανόνα (στην Επισκοπική²¹¹ και την Κεντρική Βασιλική²¹², με τη μόνη διαφορά ότι οι στοές στην Επισκοπική Βασιλική βρίσκονται στη Β, Ν, και Δ πλευρά ενώ στην Κεντρική βρίσκονται στη Β, Ν, και Α πλευρά. Αυτό ίσως οφειλόταν στον περιορισμένο χώρο που διέθετε το αίθριο της Επισκοπικής Βασιλικής και στον οποίο οφείλεται και το παράγωνο σχήμα του.), είτε πρόκειται για απλές υπαίθριες αυλές (όπως στη Βόρεια Βασιλική²¹³), ενώ συναντούμε και αίθριο στην ανατολική πλευρά των ναών, όπως στη Βασιλική στη Θέση Παλικούρα, γεγονός κάπως ασυνήθιστο.

Λειτουργικές κατασκευές

Στις λειτουργικές κατασκευές περιλαμβάνονται το κύκλιον²¹⁴, το πρεσβυτέριο²¹⁵, ο άμβωνας²¹⁶ και η φιάλη του αιθρίου²¹⁷. Ίχνη τέτοιων κατασκευών δεν έχουν αποκαλυφθεί σε όλους τους ναούς των Στόβων. Για παράδειγμα, κύκλιον απαντά μόνο στην Επισκοπική Βασιλική (το οποίο παρείχε πρόσβαση και στην κρύπτη) και στην Κοιμητηριακή Βασιλική, τα οποία εξυπηρετούσαν για την κυκλοφορία του κλήρου μέσα στην αψίδα και πιθανότατα την προσκύνηση κάποιου τιμίου λειψάνου από πλήθος πιστών.

Η διάταξη του πρεσβυτερίου θα πρέπει να ακολουθούσε το ίδιο σχέδιο σε όλες τις βασιλικές των Στόβων. Αλλού το πρεσβυτέριο σώζεται ακέραιο και μας επιτρέπει να μελετήσουμε τη διευθέτησή του (όπως στην Επισκοπική²¹⁸ και την Κοιμητηριακή Βασιλική²¹⁹), αλλού σώζεται μόνο εν μέρει (όπως στην Κεντρική²²⁰ και τη Βασιλική στη θέση Παλικούρα²²¹) και αλλού δεν έχουν βρεθεί καθόλου ίχνη του (όπως στη

²⁰⁸ Γενικά, για τα αίθρια, βλ. Ορλάνδος 1952, 94-110.

²⁰⁹ Βλ. παραπάνω, 32.

²¹⁰ Βλ. παραπάνω, 35-36.

²¹¹ Βλ. παραπάνω, 16.

²¹² Βλ. παραπάνω, 27-29.

²¹³ Βλ. παραπάνω, 22.

²¹⁴ Γενικά, για το κύκλιο, βλ. Ορλάνδος 1952, 493-497.

²¹⁵ Γενικά, για το πρεσβυτέριο, βλ. Ορλάνδος 1952, 489-509.

²¹⁶ Γενικά, για τους άμβωνες, βλ. Ορλάνδος 1952, 538-566.

²¹⁷ Γενικά, για τις φιάλες, βλ. Ορλάνδος 1952, 110-124.

²¹⁸ Βλ. παραπάνω, 13-14.

²¹⁹ Βλ. παραπάνω, 32.

²²⁰ Βλ. παραπάνω, 27.

²²¹ Βλ. παραπάνω, 38.

Βόρεια²²² και τη Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος²²³). Στην άντυγα του τόξου της αψίδας τοποθετείται ο επισκοπικός θρόνος (ο οποίος έχει σωθεί στην Επισκοπική και την Κοιμητηριακή Βασιλική), στους ώμους της αψίδας ακουμπούν τα κτιστά συμψέλλια για τα έδρανα των ιερέων (Κοιμητηριακή Βασιλική) και στο μέσον του συνθρόνου τοποθετείται η αγία τράπεζα, η οποία μπορεί να καλυπτόταν με κιβώριο (όπως στην Κεντρική Βασιλική²²⁴). Ιδιομορφία παρουσιάζει η αγία τράπεζα της Επισκοπικής Βασιλικής η οποία δεν είναι τοποθετημένη ακριβώς στο κέντρο του πρεσβυτερίου, αλλά λίγο νοτιότερα. Σταυρόσχημο όρυγμα εγκαινίου κάτω από την αγία τράπεζα βρέθηκε μόνο στην Κεντρική Βασιλική. Το φράγμα του πρεσβυτερίου²²⁵ είναι είτε πύσχημο (Επισκοπική και Κεντρική Βασιλική) είτε ευθύγραμμο (Κοιμητηριακή Βασιλική). Πάντως και στις δύο περιπτώσεις το φράγμα του πρεσβυτερίου διέθετε προστώ στο μέσον του (Επισκοπική, Κεντρική, Κοιμητηριακή Βασιλική).

Μια μαρμάρινη βάση άμβωνα βρέθηκε μόνο στην Επισκοπική Βασιλική και ακολουθούσε τον τύπο του άμβωνα με αντικριστές κλίμακες.

Τέλος, φιάλη αποκαλύφθηκε μόνο στην Βόρεια²²⁶ και την Κεντρική Βασιλική²²⁷. Στον δυτικό τοίχο του αιθρίου της Βόρειας βασιλικής διαμορφώνονται τρεις πλινθόκτιστες κόγχες στα ανατολικά των οποίων διαμορφώνεται δεξαμενή που κλείνεται με κιονοστήρικτο στηθαίο. Εκατέρωθεν της φιάλης υπάρχουν κτιστά θρανία, ενώ τον χώρο πλαισιώνουν κλίμακες. Η κάτοψη της φιάλης της Βόρειας Βασιλικής είναι μοναδική. Η δεξαμενή της φιάλης της Κεντρικής Βασιλικής διαμορφώθηκε στο δυτικό πέρας της αυλής, σε όλο το πλάτος της.

Προσκτίσματα

Προσκτίσματα συναντούμε σε όλες τις εκκλησίες των Στόβων (εκτός από τη βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος). Από αυτά πιο σημαντικά είναι το βαπτιστήριο και το σκευοφυλάκιο.

Βαπτιστήρια βρέθηκαν μόνο στην Επισκοπική²²⁸ και τη Βόρεια Βασιλική²²⁹. Στην πρώτη βασιλική είναι εγγεγραμμένο τετράλοβο κτίριο με καμπύλους εσωτερικά

²²² Βλ. παραπάνω, 21.

²²³ Βλ. παραπάνω, 35-36.

²²⁴ Βλ. παραπάνω, 27.

²²⁵ Γενικά, για το φράγμα του πρεσβυτερίου, βλ. Ορλάνδος 1952, 509-535.

²²⁶ Βλ. παραπάνω, 21-22.

²²⁷ Βλ. παραπάνω, 28.

²²⁸ Βλ. παραπάνω, 12, 18-19.

τοιχούς και γωνιακές κόγχες, στις οποίες ανοίγονται είσοδοι. Η κολυμβήθρα είναι οκταγωνική. Στη Βόρεια βασιλική το βαπτιστήριο είναι τετράκογχο με εισόδους που διανοίγονται στην ανατολική και τη νότια κόγχη. Η κολυμβήθρα είναι πολύλοβη με εξαγωνικό πυθμένα. Έξι κίονες από πορφυρόλιθο θα στήριζαν ένα κιβώριο. Ένα εγγεγραμμένο οκτάγωνο βρέθηκε επίσης στη Βασιλική στη θέση Παλικούρα αλλά η λειτουργία του παραμένει άγνωστη : ενδεχομένως να πρόκειται όντως για ένα βαπτιστήριο ή ένα μαρτύριο.²³⁰

Σκευοφυλάκια²³¹ δε βρέθηκαν παρά μόνο στην Κεντρική Βασιλική.²³²

²²⁹ Βλ. παραπάνω, 22.

²³⁰ Βλ. παραπάνω, 39-40.

²³¹ Γενικά, για τα διακονικά, βλ. Ορλάνδος 1952, 151-153.

²³² Βλ. παραπάνω, 29.

III.2. Οι Στόβοι και η ναοδομία της Μακεδονίας

Μια συγκεντρωτική θεώρηση των χαρακτηριστικών της ναοδομίας των Στόβων επιτρέπει ευκολότερα την σύγκριση με τα χαρακτηριστικά των ναών μεγάλων παλαιοχριστιανικών κέντρων της Μακεδονίας, όπως των Φιλίππων, της Αμφίπολης και, βεβαίως, της Θεσσαλονίκης της πρωτεύουσας της επαρχίας της Μακεδονίας Πρώτης, αλλά και ολόκληρης της επαρχότητας του ανατολικού Ιλλυρικού. Με τον τρόπο αυτό θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε αν τα χαρακτηριστικά των ναών των Στόβων είναι κοινότοπα για τη ναοδομία της Μακεδονίας ή αν παρουσιάζουν καινοτομίες.

Μέρη του ναού

Στους ναούς των Στόβων συναντήσαμε διαφόρων τύπων αφίδες (πεταλόσχημες, υπερυψωμένου τόξου, ημικυκλικές). Τους ίδιους τύπους συναντάμε και στους ναούς της Μακεδονίας : στους Φιλίππους, για παράδειγμα, απαντούν πεταλόσχημες (όπως στη Βασιλική Α, πίν. 23) και σχήματος υπερυψωμένου τόξου (όπως στις Βασιλικές Β, πίν. 24, και Γ). Οι αφίδες των Φιλίππων όμως παρουσιάζουν και κάποιες διαφορές, οι αφίδες των Βασιλικών Β και Γ διαθέτουν και αντηρίδες²³³. Οι ίδιοι τύποι αφίδων υιοθετούνται και στην Αμφίπολη : αφίδες υπερυψωμένου τόξου συναντούμε στις Βασιλικές Α (πίν. 25) και Β (πίν. 26), ενώ πεταλόσχημες στις Βασιλικές Γ (πίν. 27) και Δ (πίν. 28).²³⁴ Στους ναούς της Θεσσαλονίκης απαντούν και οι τρεις τύποι : πεταλόσχημες (στο ναό της Αχειροποιήτου, πίν. 29), υπερυψωμένου τόξου (στον Άγιο Δημήτριο, πίν. 30)²³⁵ και ημικυκλικές (στο ναό της οδού Γ' Σεπτεμβρίου, πίν. 31), η οποία διέθετε και αντηρίδες, ένα χαρακτηριστικό που δεν συναντούμε στις αφίδες των ναών των Στόβων.²³⁶

Οι εκκλησίες της Μακεδονίας ακολουθούν σε γενικές γραμμές τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τις εκκλησίες των Στόβων. Είναι τρίκλιτες βασιλικές ελληνιστικού τύπου. Τα κλίτη χωρίζονται με κιονοστοιχίες, οι οποίες βαίνουν σε στυλοβάτες και στις οποίες ο αριθμός των κίωνων ποικίλει. Ωστόσο υπάρχουν και διαφορές. Για παράδειγμα σε μερικές από τις βασιλικές της Μακεδονίας προστίθεται

²³³ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32, 43-44, 58.

²³⁴ Ζήκος 1989, 12-14, 14-17.

²³⁵ Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Τούρτα 1997, 155, 184-185.

²³⁶ Μαρκή – Αγγέλου 1981, 53-69.

στα ανατολικά εγκάρσιο κλίτος (όπως στη Βασιλική Α των Φιλίππων²³⁷ και στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης²³⁸). Επίσης, η Βασιλική Β των Φιλίππων είναι μεν τρίκλιτη αλλά απομακρύνεται από τις ελληνοιστικού τύπου και πλησιάζει τις βασιλικές με τρούλο.²³⁹ Ακόμη, στη Θεσσαλονίκη εκτός από τρίκλιτες βασιλικές υπάρχουν και πεντάκλιτες (όπως στον Άγιο Δημήτριο²⁴⁰ και στον λεγόμενο Άγιο Μάρκο, τη βασιλική που προϋπήρχε κάτω από το σημερινό ναό της Αγίας Σοφίας²⁴¹). Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι, όπως στην Επισκοπική Βασιλική των Στόβων, διπλοί στυλοβάτες απαντούν και στη Βασιλική Α των Φιλίππων. Ακόμη και τα κιονόκρανα των κίωνων της Βασιλικής Α των Φιλίππων είναι κοντινά παράλληλα με τα κορινθιακά κιονόκρανα της Επισκοπικής Βασιλικής των Στόβων.²⁴²

Οι νάρθηκες, όπως και στις εκκλησίες των Στόβων, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά στους ναούς της Μακεδονίας. Μόνο ο νάρθηκας της Βασιλικής Δ της Αμφίπολης είναι τριμερής²⁴³, όπως και ο νάρθηκας της ε΄ φάσης της Επισκοπικής Βασιλικής των Στόβων.²⁴⁴ Η ύπαρξη εγκάρσιων τόξων στο νάρθηκα της Αχειροποιήτου μας βάζει σε υποψίες ότι ενδεχομένως οι ενιαίοι νάρθηκες, των οποίων μόνο τα κατώτερα μέρη των τοίχων έχουν βρεθεί στις ανασκαφές, ίσως ήταν τριμερείς στην ανωδομή τους. Η ασυνήθιστη τοποθέτηση των εισόδων στο νάρθηκα της Βασιλικής στη θέση Παλικούρα στους Στόβους φαίνεται να είναι μοναδική, καθώς δε φαίνεται να απαντά σε άλλον ναό της Μακεδονίας.

Οι περιπτώσεις όπου έχουν αποκαλυφθεί εξωνάρθηκες στις εκκλησίες της Μακεδονίας είναι περιορισμένες (Βασιλική Α Αμφίπολης²⁴⁵ και Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης²⁴⁶), όπως και στους Στόβους (Βόρεια Βασιλική).

Αίθρια φαίνεται να διέθεταν όλες οι βασιλικές της Μακεδονίας. Τα αίθρια αυτά μπορεί να ήταν απλές υπαίθριες αυλές (όπως στις Βασιλικές Β και Γ των Φιλίππων²⁴⁷, τις Βασιλικές Α και Β της Αμφίπολης²⁴⁸ και της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη²⁴⁹).

²³⁷ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32.

²³⁸ Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Τούρτα 1997, 154.

²³⁹ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 43-44.

²⁴⁰ Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Τούρτα 1997, 154.

²⁴¹ Θεοχαρίδου 1994, 34-39.

²⁴² Hoddinott 1963, 169-173.

²⁴³ Ζήκος 1989, 14-17.

²⁴⁴ Βλ. παραπάνω, 18.

²⁴⁵ Ζήκος 1989, 7-11.

²⁴⁶ Μακροπούλου 1997, 62.

²⁴⁷ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 43-44, 58.

²⁴⁸ Ζήκος 1989, 8-9, 11 και εικ.3, 6.

²⁴⁹ Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Τούρτα 1997, 184.

Στη Βασιλική Α των Φιλίππων το αίθριο ήταν τρίστωο²⁵⁰ όπως και στην Επισκοπική και την Κεντρική Βασιλική των Στόβων²⁵¹. Ένα χαρακτηριστικό που εντοπίζουμε στη Βασιλική στη θέση Παλικούρα το συναντάμε και στη Βασιλική Γ της Αμφίπολης. Όπως στην Παλικούρα το αίθριο δεν εκτεινείται στα δυτικά αλλά στα ανατολικά²⁵² έτσι και στην Αμφίπολη το αίθριο εκτεινόταν στη νότια πλευρά και όχι στη δυτική.²⁵³ Το ίδιο συνέβαινε και στην Αχειροποίητο της Θεσσαλονίκης, δηλαδή το αίθριο εκτεινόταν στην νότια πλευρά του ναού.

Λειτουργικές κατασκευές

Όπως στους ναούς των Στόβων έτσι και στους ναούς της Μακεδονίας δεν διέθεταν όλες οι αψίδες κύκλιον. Όσες εκκλησίες διέθεταν (όπως οι Βασιλικές Β²⁵⁴ και Γ των Φιλίππων²⁵⁵ και η Βασιλική Α της Αμφίπολης²⁵⁶) εξυπηρετούσαν την κυκλοφορία του κλήρου μέσα στην αψίδα. Ιδιομορφία παρουσιάζει το κύκλιον του ναού της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, καθώς αποτελεί έναν πλατύ διάδρομο με ενδεχόμενη λατρευτική σημασία.²⁵⁷

Όσο για το πρεσβυτέριο, αν και δεν έχουν σωθεί λείψανά του σε όλους τους ναούς (όπως στη Βασιλική Γ των Φιλίππων²⁵⁸ και στις Βασιλικές Β και Γ της Αμφίπολης²⁵⁹), στους ναούς όπου σώζονται στοιχεία του διαπιστώνουμε ότι τόσο στους Στόβους όσο και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας η διάταξη του πρεσβυτερίου είναι παρόμοια : στην άντυγα του τόξου της αψίδας τοποθετείται ο επισκοπικός θρόνος, στο μέσον του πρεσβυτερίου υπήρχε η αγία τράπεζα, κάτω από την οποία διευθετείται το συνήθως σταυρόσχημο όρυγμα του εγκαινίου, ενώ η αγία τράπεζα σχεδόν πάντα καλύπτεται με κιβώριο. Στα πλάγια του πρεσβυτερίου τοποθετούνται τα κτιστά συμψέλλια για τα έδρανα των ιερέων. Το φράγμα του πρεσβυτερίου στους ναούς της Μακεδονίας φαίνεται πως κατά κανόνα ήταν πύοσχημο (στη Βασιλική Α των

²⁵⁰ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32.

²⁵¹ Βλ. παραπάνω, 46.

²⁵² Βλ. παραπάνω, 39.

²⁵³ Στίκας, 1971, 45.

²⁵⁴ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 43-44.

²⁵⁵ Πελεκανίδης 1955, 117.

²⁵⁶ Ζήκος 1989, 7.

²⁵⁷ Μαρκή – Αγγέλου 1981, 54.

²⁵⁸ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 58.

²⁵⁹ Ζήκος 1989, 11-14.

Φιλίππων²⁶⁰ και στη Βασιλική Δ της Αμφίπολης²⁶¹), όπως και στους περισσότερους ναούς των Στόβων. Ευθύγραμμος στυλοβάτης βρέθηκε μόνο στην Κοιμητηριακή Βασιλική των Στόβων.²⁶²

Άμβωνες, γενικά από την περιοχή της Μακεδονίας, δεν σώζονται πολλοί. Στους Στόβους βρέθηκε μόνο αυτός στην Επισκοπική Βασιλική, ο οποίος ανήκε στον τύπο με τις αντικριστές κλίμακες²⁶³. Τέτοιους άμβωνες συναντάμε και στις Βασιλικές Α και Β των Φιλίππων²⁶⁴ και στις Βασιλικές Α και Δ της Αμφίπολης²⁶⁵. Ωστόσο στη Μακεδονία σώζεται και ένας δεύτερος τύπος άμβωνα, ο ριπιδιόσχημος (στη Βασιλική Β της Αμφίπολης²⁶⁶, στη βασιλική του Μουσείου στους Φιλίππους και στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, που αποτέλεσε κατά πάσα πιθανότητα το πρότυπο για όλους τους υπόλοιπους).

Φιάλες δεν έχουν βρεθεί στα αίθρια των Στόβων, παρά μόνο στην Βόρεια Βασιλική.²⁶⁷ Ίσως το σχήμα της μνημειακής φιάλης της Βασιλικής Α των Φιλίππων²⁶⁸, η οποία διαθέτει δίτονη κιονοστοιχία μπροστά από πέντε μεγάλες κόγχες φαίνεται πως αποτέλεσε το πρότυπο για τη φιάλη της Βόρειας Βασιλικής.²⁶⁹

Προσκτίσματα

Τα προσκτίσματα φαίνεται να παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στις εκκλησίες των Στόβων και σε εκείνες άλλων περιοχών της Μακεδονίας. Τρεις ενδεχομένως ναοί των Στόβων διαθέτουν βαπτιστήριο (Επισκοπική, Βόρεια Βασιλική και ίσως η Βασιλική στη θέση Παλικούρα²⁷⁰). Βαπτιστήρια έχουν και ορισμένοι ναοί της Μακεδονίας (όπως ο ναός της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, αν και το νότιο πρόσκτισμα αυτό ταυτίζεται στη βιβλιογραφία και ως διακονικό ή σκευοφυλάκιο, και οι Βασιλικές Α και Β των Φιλίππων²⁷¹). Ωστόσο διαφέρουν στο σχήμα, καθώς τα βαπτιστήρια στους Στόβους ήταν τετράκογχα ή τετράλοβα με τέσσερις γωνιακές

²⁶⁰ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32.

²⁶¹ Ζήκος 1989, 14-17.

²⁶² Βλ. παραπάνω, 32.

²⁶³ Βλ. παραπάνω, 17.

²⁶⁴ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32, 43-44.

²⁶⁵ Ζήκος 1989, 7-11, 14-17.

²⁶⁶ Στο ίδιο, 11.

²⁶⁷ Βλ. παραπάνω, 21-22.

²⁶⁸ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 29-32.

²⁶⁹ Στο ίδιο, 29-32.

²⁷⁰ Βλ. παραπάνω, 12, 18-19, 22, 39-40.

²⁷¹ Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 31 και εικ. 23.

κόγχες, ενώ στη Μακεδονία έχουν συνήθως τη μορφή παρεκκλησίου (όπως ίσως στην Αχειροποίητο) ή είναι ορθογώνια δωμάτια (όπως στις Βασιλικές Α και Β των Φιλίππων²⁷²).

²⁷² Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, 44 και εικ. 34.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από όλα τα παραπάνω μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η ναοδομία των Στόβων δεν έχει τίποτα το διαφορετικό να επιδείξει από ό,τι η ναοδομία της Μακεδονίας των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Επομένως θα μπορούσε πολύ άνετα να ενταχθεί στη ναοδομία της παλαιοχριστιανικής εποχής συγκρίνοντάς την με τα μεγαλύτερα παλαιοχριστιανικά κέντρα, όπως την Θεσσαλονίκη, τους Φιλίππους και την Αμφίπολη. Φυσικά και οι Στόβοι παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως και τα παραπάνω κέντρα, τα οποία βασίζονται στη μορφολογία του εδάφους και στις ανάγκες που έχει να εξυπηρετήσει κάθε φορά ο κάθε ναός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aleksova 1983 B. Aleksova, “Stobi, Palikura Basilica 1981”, *GodZborSkopje* 10 (1983), 167-169
- Aleksova 1985 B. Aleksova, “The Old Episcopal Basilica at Stobi, 1985”, στο *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο* 1 (1985), 167-179
- Aleksova 1986 B. Aleksova, “The Early Christian Basilicas at Stobi”, *CorsiRav* 33 (1986), 13-79
- Aleksova 1988-89 B. Aleksova, “The North Basilica in Stobi”, *GodZborSkopje* 15-16 (1988-89), 106-107
- Aleksova 1989-90 B. Aleksova, “The Old Episcopal Basilica at Stobi”, *Starinar* 40-41 (1989-90), 291-294
- Aleksova 1997 B. Aleksova, *Loca Sanctorum Macedoniae* (Skopje, 1997)
- Bošković 1967-68 Dj. Bošković, “Quelques remarques sur la grand basilique de Stobi et son rapport envers la structure urbaine de cette ville”, στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον* 4 (Αθήναι, 1967-68), 184-189
- Dinsmoor 1974 W. B. Dinsmoor, “The Baptistery: Its Roofing and Related Problems”, στο *Studies in the Antiquities of Stobi II* (Beograd, 1974), 15-25
- Downing 1998 C. J. Downing, “Wall Paintings from the Baptistery at Stobi, Macedonia, and Early Depictions of Christ and the Evangelists”, *DOP* 52 (1998), 259-280
- Dragendorff 1919 H. Dragendorff, “Archäologische und Kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Macedonien”, στο P. Clemen (έκδ.), *Kunstschutz in Kriege 2, Zeitschrift für bildende Kunst* 30 (1919), 265-267
- Γκιολές 1998 Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη – Ναοδομία* (π.200-

- 600), Αθήνα 1998
- Hoddinott 1963 R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963
- Kitzinger 1946 E. Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town of Stobi”, *DOP* 3 (1946), 87-90, 93-95, 100-101.
- Kočo κ.α. 1961 D. Kočo, B. Aleksova, K. Petrov, P. Miljković-Pepek, I. Janković, “Izveštaj za iskopuvanjata vo Stobi vo tekot na 1955 godina”, *Zbor ArhMuzejSkopje* 3 (1961), 69-75
- Kolarik 1987 R. Kolarik, “Mosaics of the Early Church at Stobi”, *DOP* 41 (1987), 295-306
- Κουκούλη –
Χρυσανθάκη,
Μπακιρτζής 1997 X. Κουκούλη – Χρυσανθάκη, X. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, Αθήνα 1997
- Κουρκουτίδου –
Νικολαΐδου, Τούρτα 1997 E. Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1997
- Μακροπούλου 1997 Δ. Μακροπούλου, “Ο ναός της Αχειροποιήτου”, στο *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, 59-63
- Mano-Zissi 1940 Dj. Mano-Zissi, “Berichte über die Ausgrabungen in Stobi”, στο *Bericht über den 6. Internationalen Kongress für Archäologie* (Berlin, 1940), 185-232
- Mano-Zissi 1973 Dj. Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi”, στο *Studies in the Antiquities of Stobi I* (Beograd, 1973), 185-232
- Μαρκή – Αγγέλκου 1981 E. Μαρκή – Αγγέλκου, “Το σταυρικό μαρτύριο και οι Χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη”, *AE* 1981, Χρονικά, 53-69
- Mikulčić 1973 I. Mikulčić, “The West Cemetery : Excavations in 1965”, στο *Studies in the Antiquities of Stobi I* (Beograd 1973), 61-

- Nikolajević 1957 I. Nikolajević, *Ranovizantiska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji, i Crnoj Gori* (Beograd, 1957)
- Ορλάνδος 1952 Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952
- Πελεκανίδης 1955 Στ. Πελεκανίδης, “Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων”, *ΑΕ* 1955, 114-117
- Petković 1931 V. R. Petković, “Report on the work at Stobi in 1931”, *Godišnjak Srpske Akademije Nauka* 38 (1929), 231-237
- Petrov 1970 K. Petrov, “Smešano zidanje vo nekoliko zgradi vo Makedonija od III-VI VEK”, *Zbor ArhMuzejSkopje* I (1955), 71-78
- Petrović 1931 J. Petrović, “Report on the work at Stobi in 1931”, *Godišnjak Srpske Akademije Nauka* 40 (1931), 231-232
- Petrović 1940α J. Petrović, “Srpsko srednjovekovno blago u Stobima”, *Umetnički Pregled* 3/4-5 (1940), 108-109
- Petrović 1940β J. Petrović, “Krstionice u Stobima”, *Umetnički Pregled* 3/9 (1940), 263-267
- Petrović 1942 J. Petrović, “U Stobima danas”, *Glasnik zemaljskih muzeja u Sarajevu* (1942), 463-525
- Snively, 1979 C. S. Snively, *The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location*, Διδ. διατρ. (University of Texas at Austin, 1979)
- Στίκας 1971 Ε. Στίκας, “Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως”, *ΠΑΕ* 1971, 34-49
- Θεοχαρίδου 1994 Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1994
- Tomovski 1961 K. Tomovski, “Konzervacija i delumno rekonstrukcija vo bazilikata so krstilnica narečena Sv. Jovan Krstitel vo Stobi”,

Kulturno Nasledstvo 7 (1961), 101-104

Βαραλής 2001

Ι. Δ. Βαραλής, *Η επίδραση της Θείας Λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού (395-753)*, Διδ. Διατρ. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001)

Vinčič 1966

Z. Vinčič, *Sinagoga Bazilika* (αδημοσίευτη έκθεση ανασκαφών στο Ινστιτούτο Συντήρησης των Σκοπίων, 1966)

Ζήκος 1989

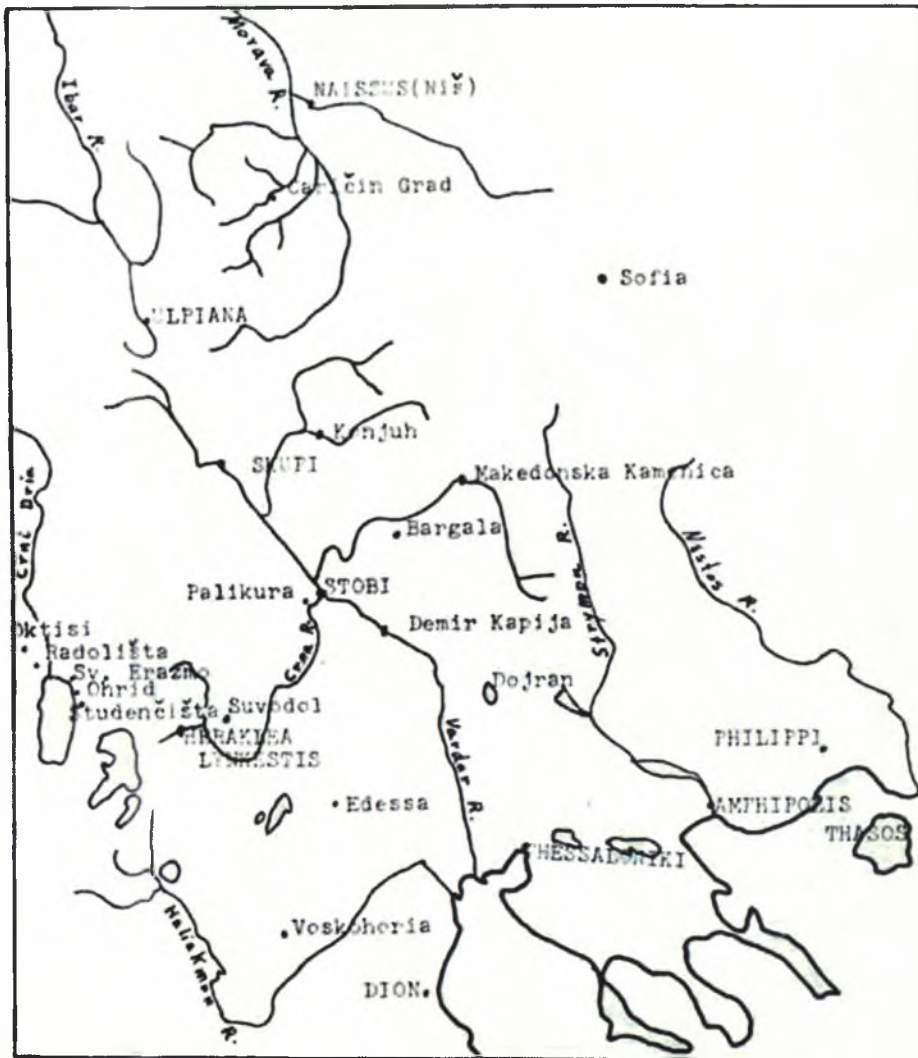
Ν. Ζήκος, *Αμφίπολις. Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αμφίπολις*, Αθήνα 1989

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Χάρτης της Βόρειας Ελλάδας και Νότιας Σερβίας (από Snively 1979, πίν. 2)
2. Τοπογραφικό των Στόβων (από Snively 1979, πίν. 3)
3. Επισκοπική Βασιλική. Κάτοψη της βασιλικής, με την Ιερά Οδό και την ημικυκλική αυλή (από Snively 1979, πιν. 17)
4. Αεροφωτογραφία της Επισκοπικής Βασιλικής και του Θεάτρου (από Aleksova 1997, πίν. 3)
5. Κάτοψη των φάσεων της Επισκοπικής Βασιλικής (από Aleksova 1997, πίν. 5)
6. Οι φάσεις της αρχικής εκκλησίας κάτω από τη μετέπειτα Επισκοπική Βασιλική (από Aleksova 1997, πίν. 7)
7. Το πρεσβυτέριο της Επισκοπικής Βασιλικής (από Aleksova 1997, πίν. 4)
8. Άποψη του Βαπτιστηρίου της Επισκοπικής Βασιλικής από τα ΒΑ στην τελική του φάση (από Aleksova 1997, πίν. 25)
9. Επισκοπική Βασιλική. Το ψηφιδωτό και το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου (από Snively 1979, πίν. 34β)
10. Ψηφιδωτό δάπεδο της α' φάσης της Επισκοπικής Βασιλικής (από Aleksova 1997, πίν. 13α)
11. Ψηφιδωτό δάπεδο της α' φάσης της Επισκοπικής Βασιλικής. Λεπτομέρεια (από Aleksova 1997, πίν. 13)
12. Ακροστιχίδα ΙΧΘΥΣ από την α' φάση της Επισκοπικής Βασιλικής (από Aleksova 1997, πίν. 14)
13. Βόρεια Βασιλική. Κάτοψη (από Snively 1979, πίν. 4)
14. Βόρεια Βασιλική. Άποψη των κογχών και της δεξαμενής του αιθρίου από τα ανατολικά (από Snively 1979, πίν. 6α)
15. Βόρεια Βασιλική. Το βαπτιστήριο από τα βόρεια (από Snively 1979, πίν. 6β)

16. Κεντρική Βασιλική. Κάτοψη (από Snively 1979, πίν. 10)
17. Κεντρική Βασιλική. Το σταυρόσχημο όρυγμα του εγκαινίου κάτω από την Αγία Τράπεζα (από Snively 1979, πίν. 16β)
18. Κοιμητηριακή Βασιλική. Κάτοψη (από Snively 1979, πίν. 36)
19. Κοιμητηριακή Βασιλική. Το πρεσβυτέριο και η αψίδα από τα δυτικά (από Snively 1979, πίν. 42β)
20. Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος. Κάτοψη (από Snively 1979, πίν. 56)
21. Βασιλική στη θέση Παλικούρα. Κάτοψη (από Snively 1979, πίν. 47)
22. Βασιλική στη θέση Παλικούρα. Το οκτάγωνο από τα ανατολικά με τη βασιλική στο βάθος (από Snively 1979, πίν.49α)
23. Βασιλική Α΄ Φιλίππων. Κάτοψη (από Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, εικ. 23)
24. Βασιλική Β΄ Φιλίππων. Κάτοψη (από Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, εικ. 34)
25. Βασιλική Α΄ Αμφίπολης. Κάτοψη (από Ζήκος 1989, εικ. 3)
26. Βασιλική Β΄ Αμφίπολης. Κάτοψη (από Ζήκος 1989, εικ. 6)
27. Βασιλική Γ΄ Αμφίπολης. Κάτοψη (από Ζήκος 1989, εικ. 9)
28. Βασιλική Δ΄ Αμφίπολης. Κάτοψη (από Ζήκος 1989, εικ. 11)
29. Βασιλική Αχειροποιήτου, Θεσσαλονίκη. Κάτοψη (από Γκιολές 1998, εικ. 162)
30. Βασιλική Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη. Κάτοψη (από Γκιολές 1998, εικ. 165)
31. Γενική κάτοψη της ανασκαφής της οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου. Στο κέντρο η βασιλική με τους τάφους και την κινστέρνα (αριστερά) και δεξιά το σταυρικό μαρτύριο (από Μαρκή – Αγγέλου 1981, πίν. Γ΄)

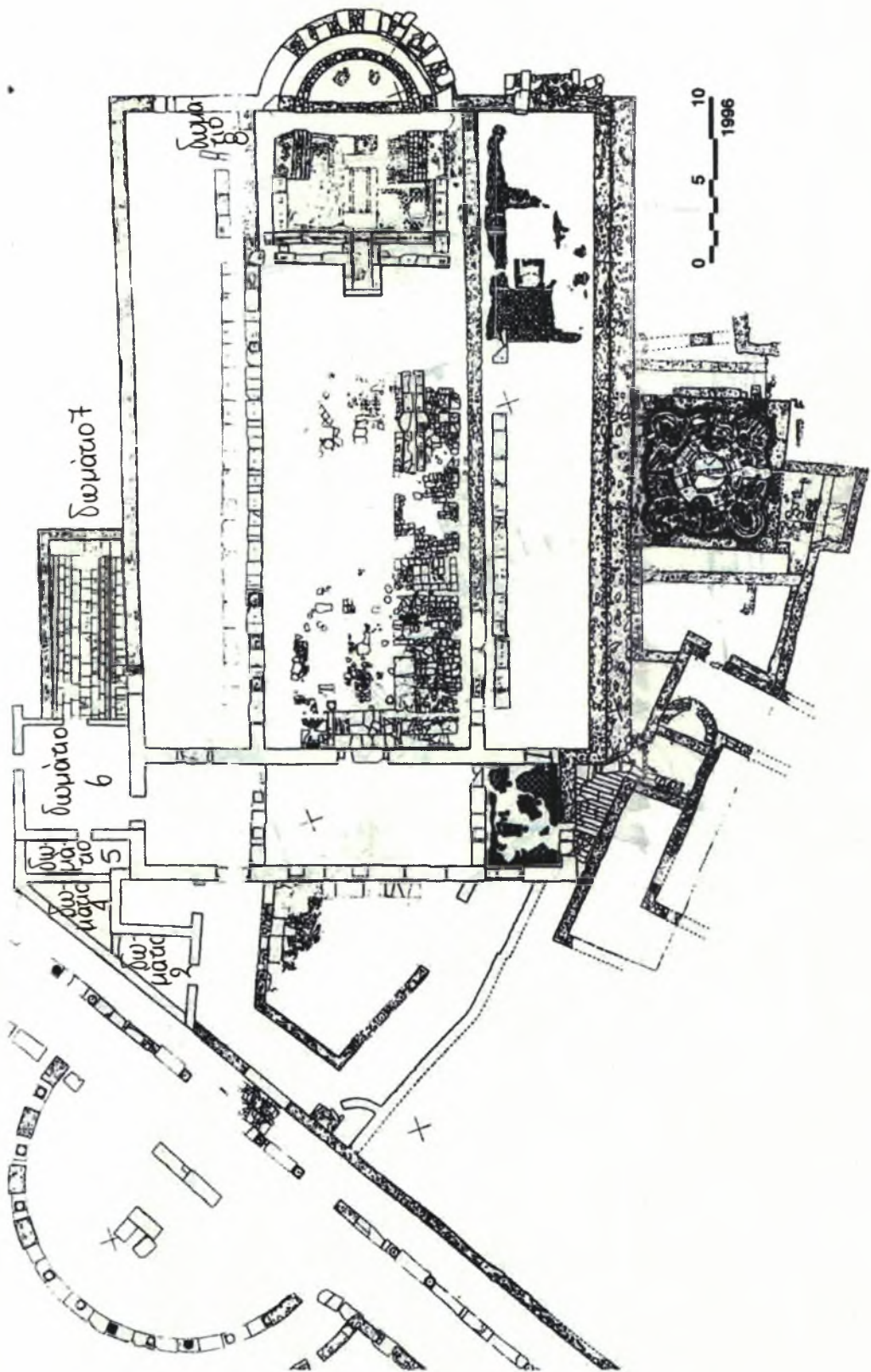
ΠΙΝΑΚΕΣ

Πιν. 1. Χάρτης της Βόρειας Ελλάδας, Μακεδονίας και Νότιας Σερβίας

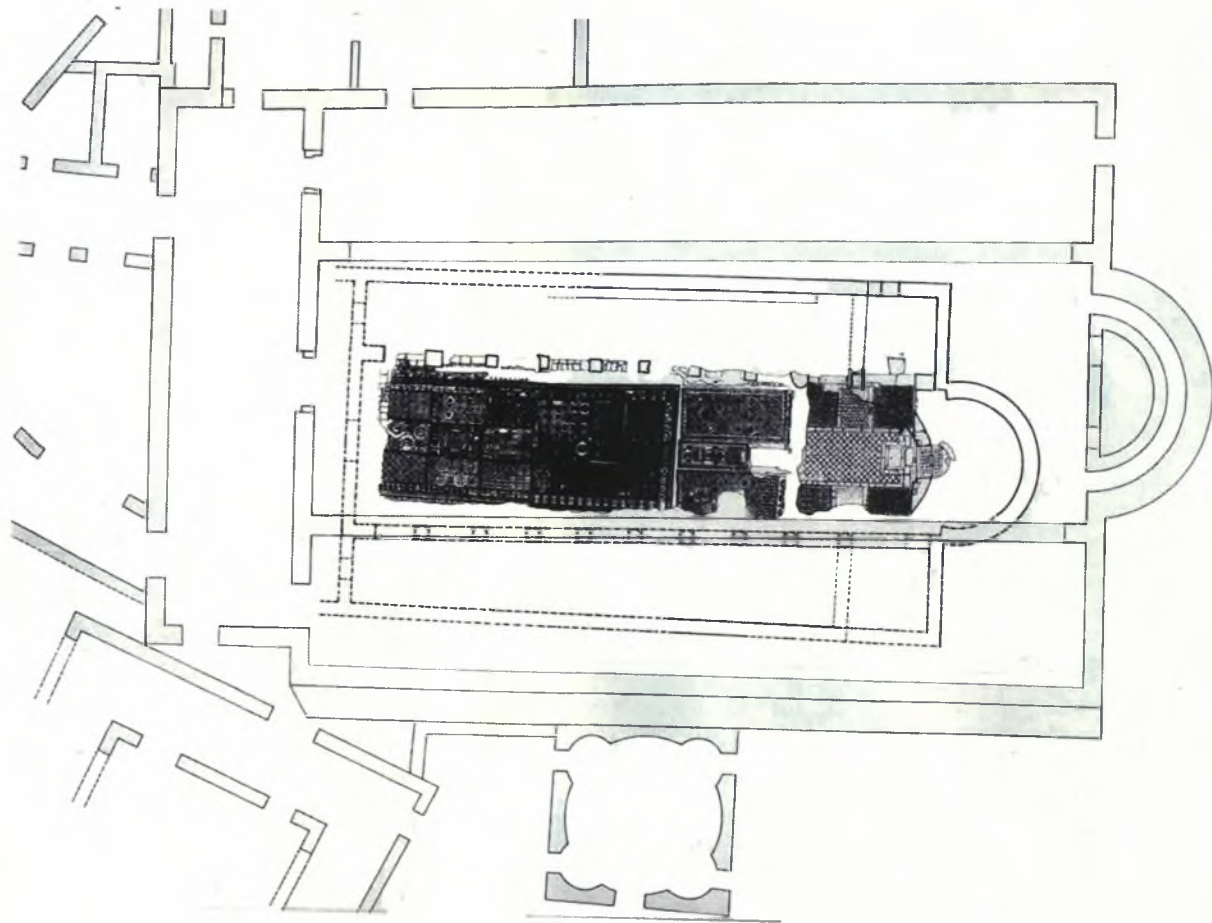
Πιν. 2. Τοπογραφικό των Στόβων

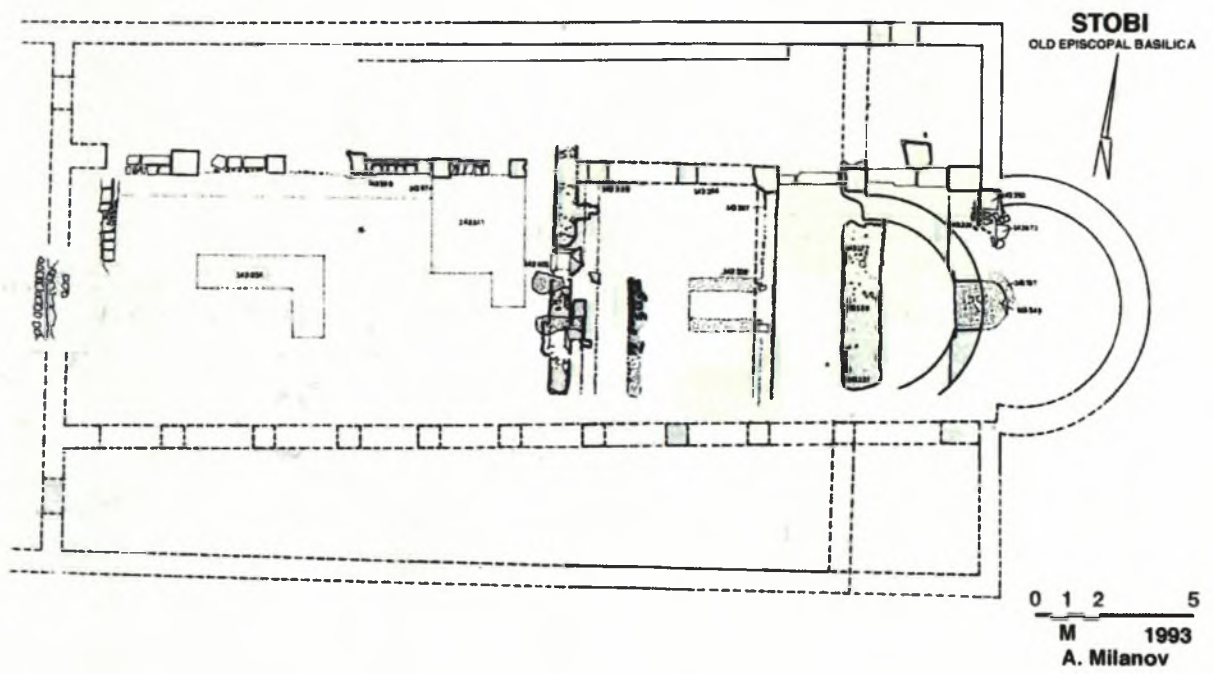
Πιν. 3. Επισκοπική Βασιλική.
Κάτοψη της βασιλικής, με την Ιερά Οδό και την ημικυκλική αυλή.

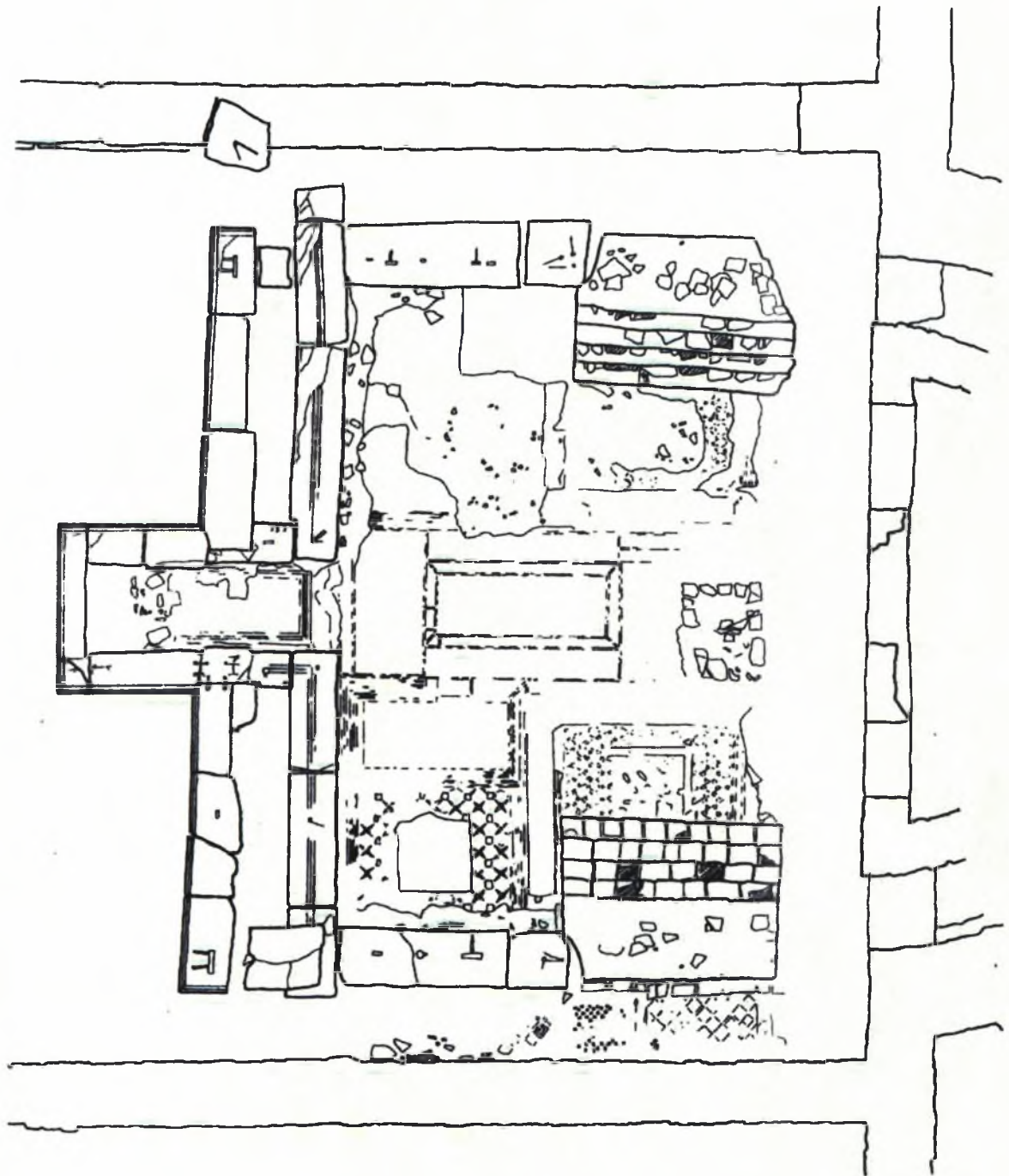
Πιν. 4. Αεροφωτογραφία της Επισκοπικής Βασιλικής και του Θεάτρου.

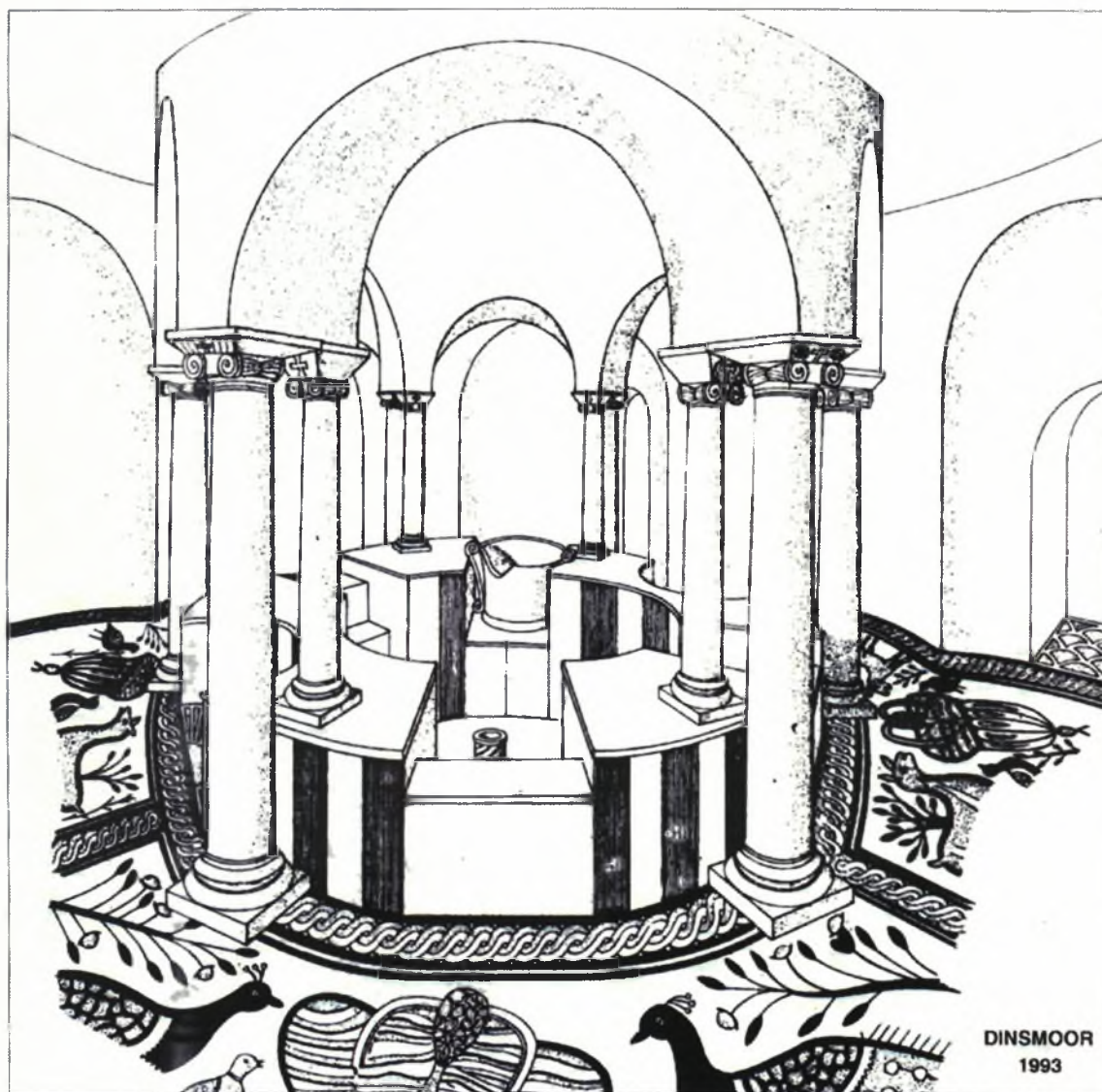
Πιν. 5. Κάτοψη των φάσεων της *Επισκοπικής Βασιλικής*.

Πιν. 6. Οι φάσεις της αρχικής εκκλησίας κάτω από τη μετέπειτα επισκοπική Βασιλική.

Πιν. 7. Το πρεσβυτέριο της Επισκοπικής Βασιλικής.

Πιν. 8. Αποψη του Βαπτιστηρίου της Επισκοπικής Βασιλικής από τα ΒΑ στην τελική του φάση.

Πιν. 9. Επισκοπική Βασιλική. Το ψηφιδωτό και το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου

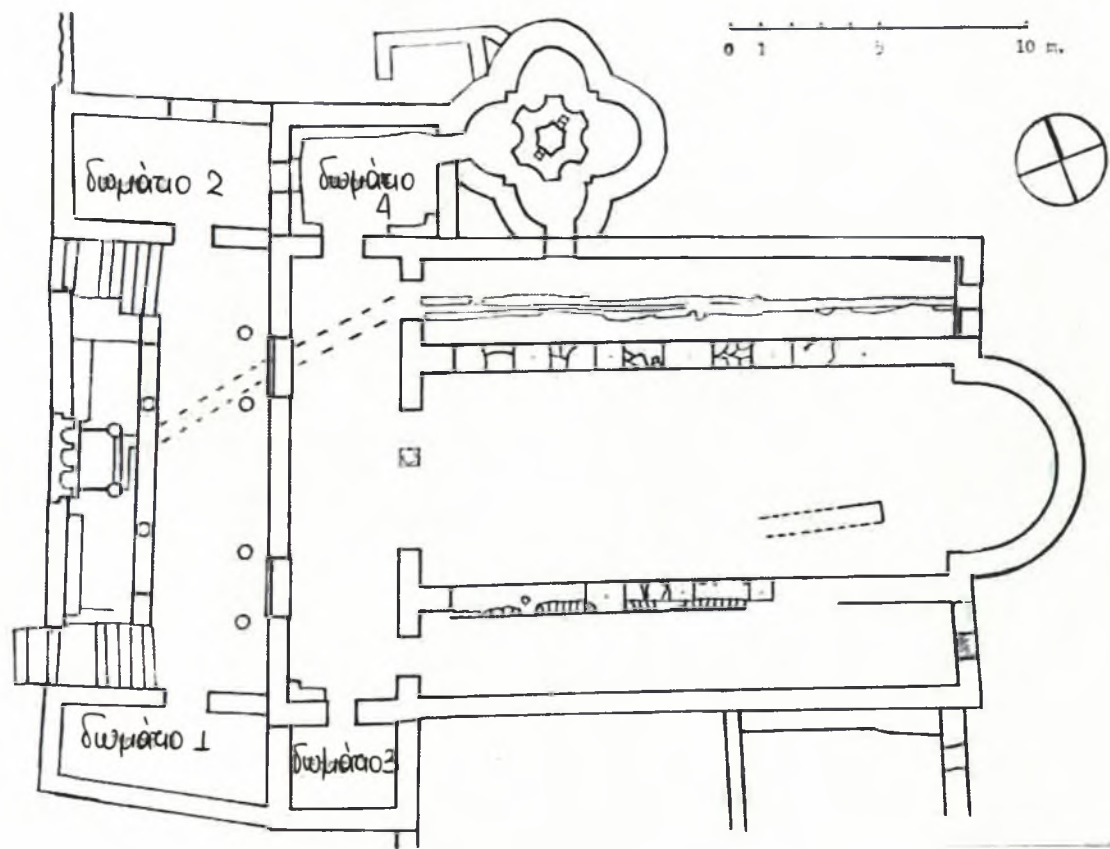
Πιν. 10. Ψηφιδωτό δάπεδο της α' φάσης της Επισκοπικής Βασιλικής.

Πιν. 11. Ψηφιδωτό δάπεδο της α' φάσης της Επισκοπικής Βασιλικής. Λεπτομέρεια.

Πιν. 12. Μονόγραμμα του Ιησού από την α' φάση της Επισκοπικής Βασιλικής.

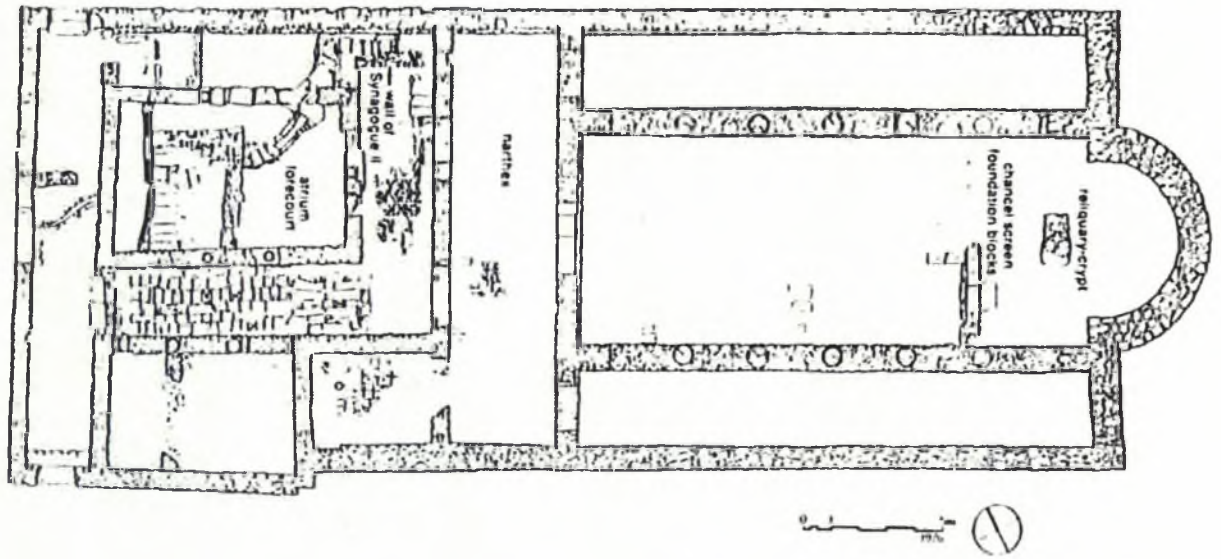
Πιν. 13. Βόρεια Βασιλική. Κάτοψη.

Πιν. 14. *Βόρεια Βασιλική. Αποψη των κογχών και της δεξαμενής του αιθρίου από τα ανατολικά.*

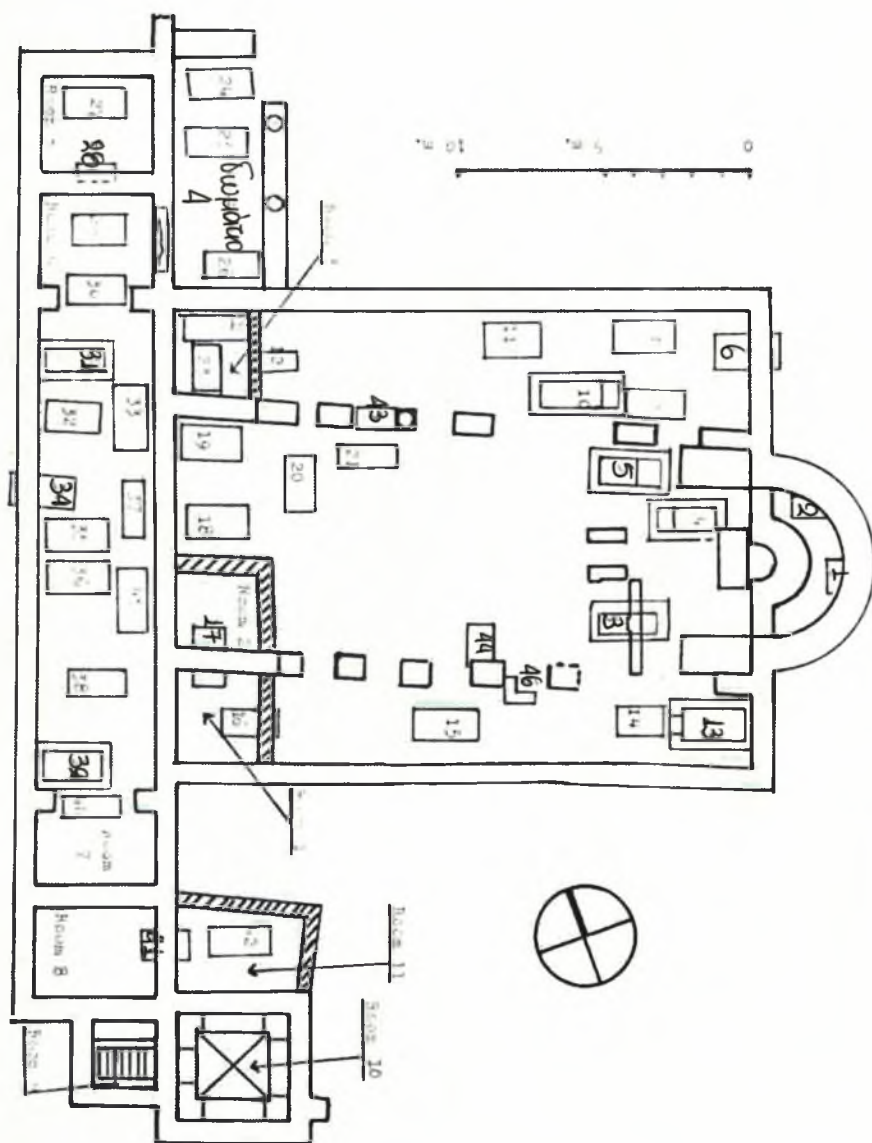
Πιν. 15. Βόρεια Βασιλική. Το βαπτιστήριο από τα βόρεια.

Πιν. 16. Κεντρική Βασιλική. Κάτοψη.

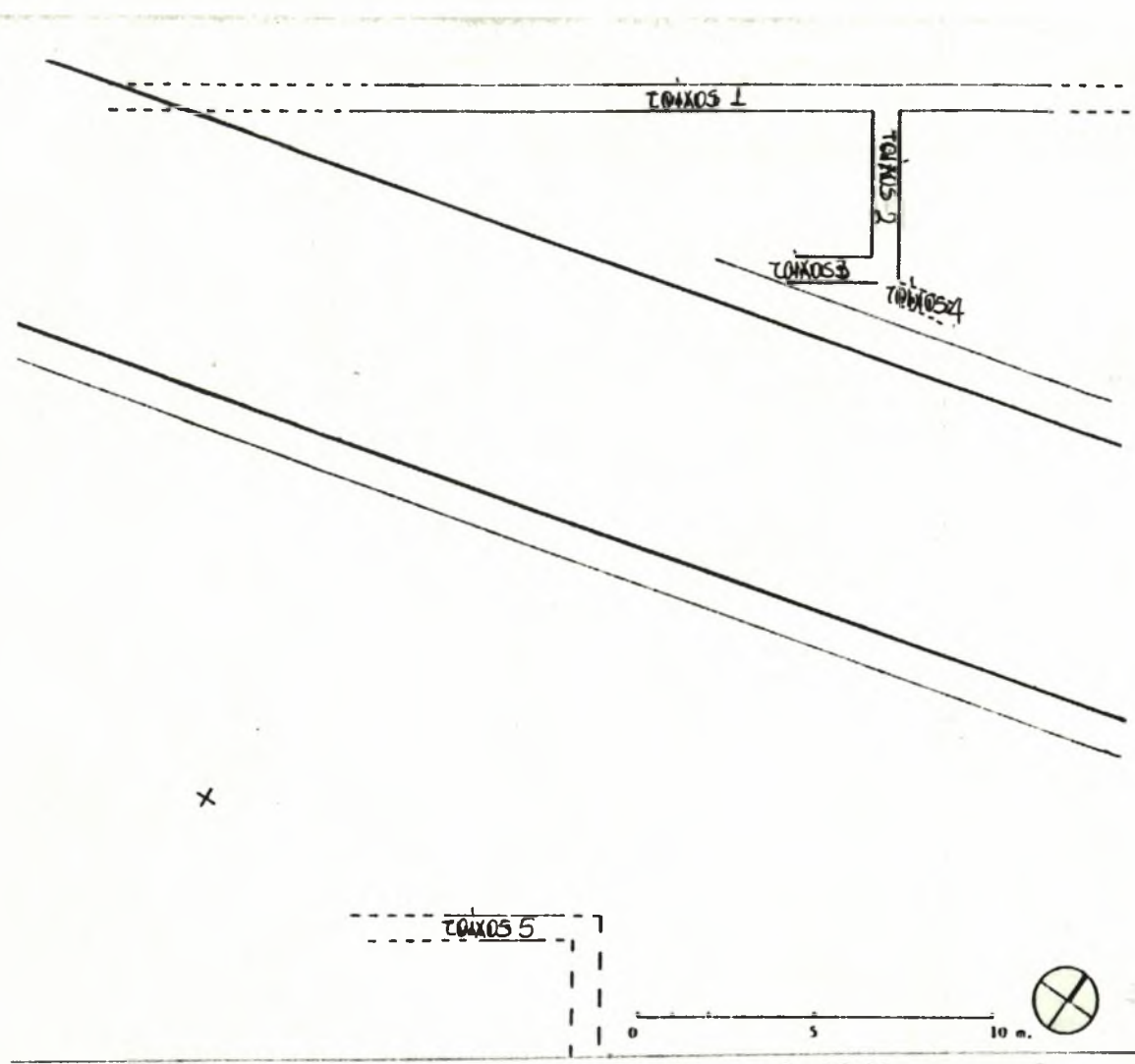
Πιν. 17. Κεντρική Βασιλική. Το σταυρόσχημο όργανο του εγκαινίου κάτω από την Αγία Τράπεζα.

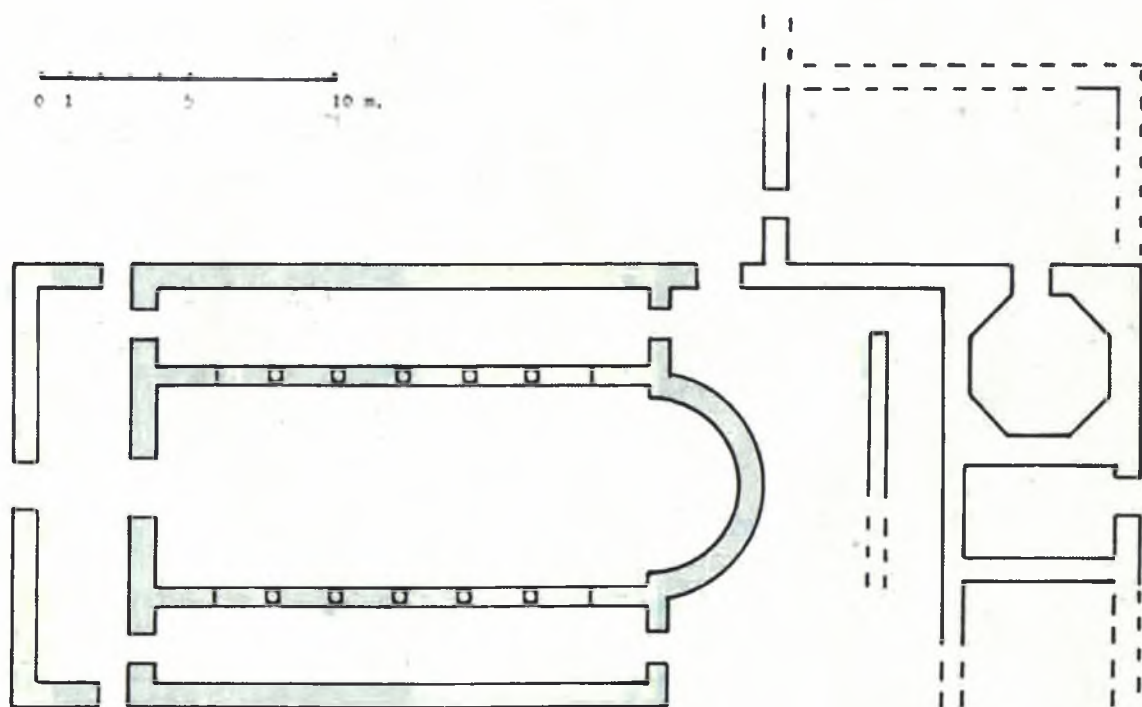
Πιν. 18. Κοιμητηριακή Βασιλική. Κάτοψη.

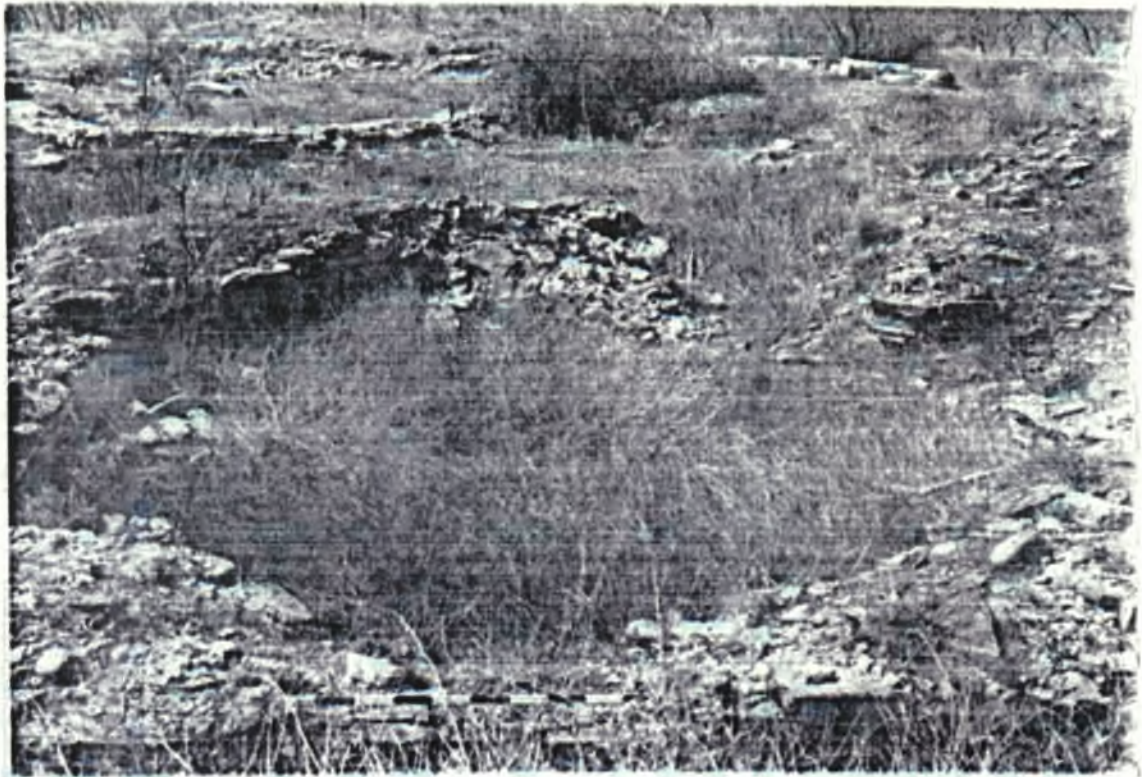
Πιν. 19. Κοιμητηριακή Βασιλική. Το πρεσβυτέριο και η αψίδα από τα δυτικά.

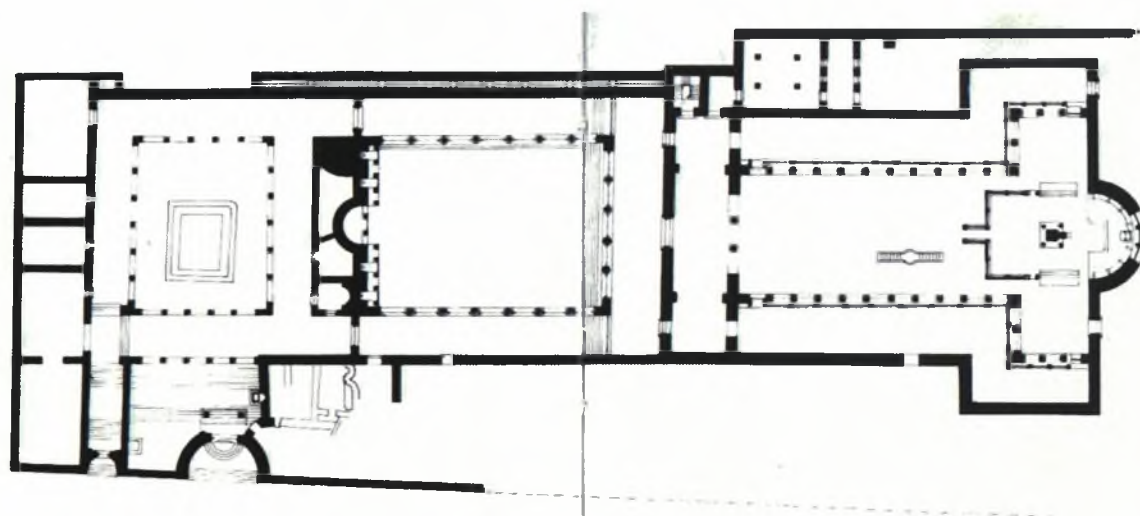
Πιν. 20. Βασιλική εκείθεν του ποταμού Εριγώνος. Κάτοψη.

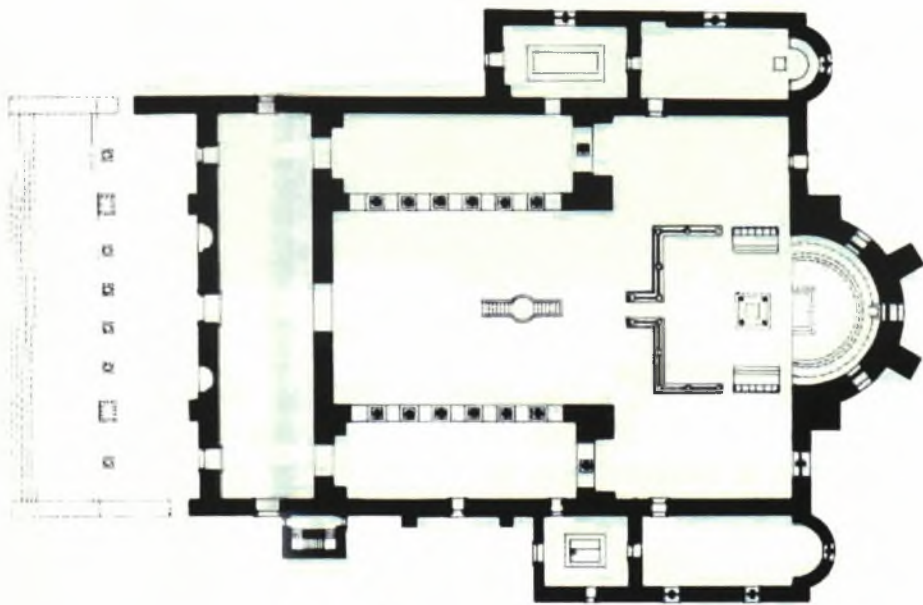
Πιν. 21. Βασιλική στη θέση Παλικούρα. Κάτοψη.

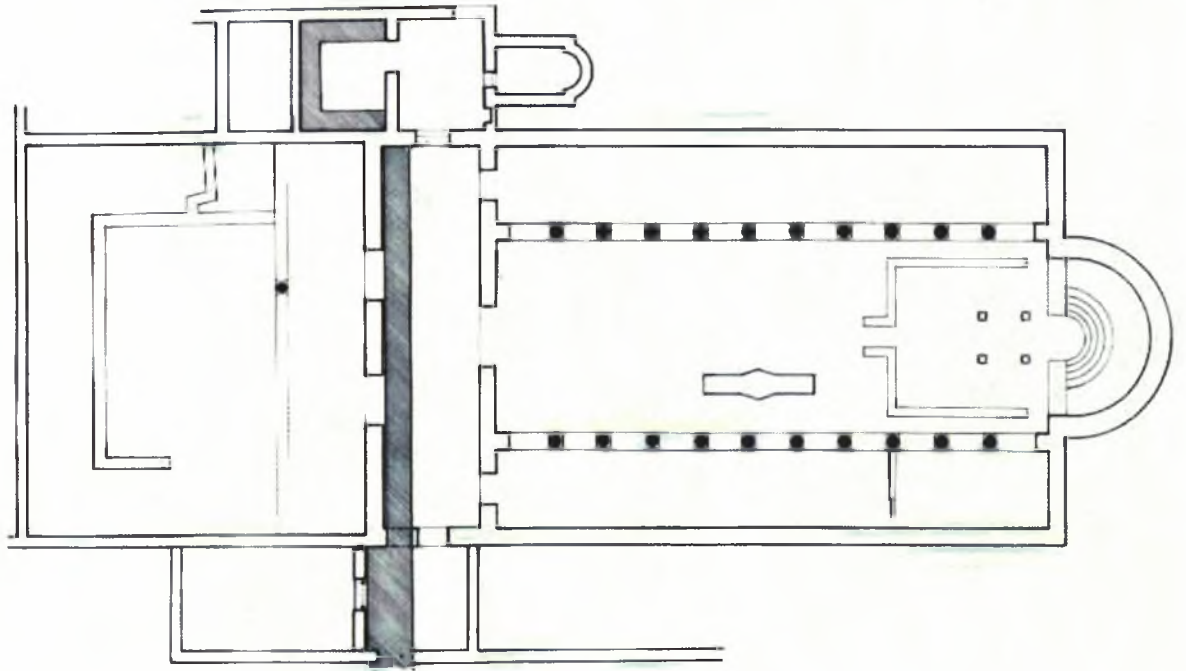
Πιν. 22. Βασιλική στη θέση Παλικούρα. Το οκτάγωνο από τα ανατολικά με τη βασιλική στο βάθος.

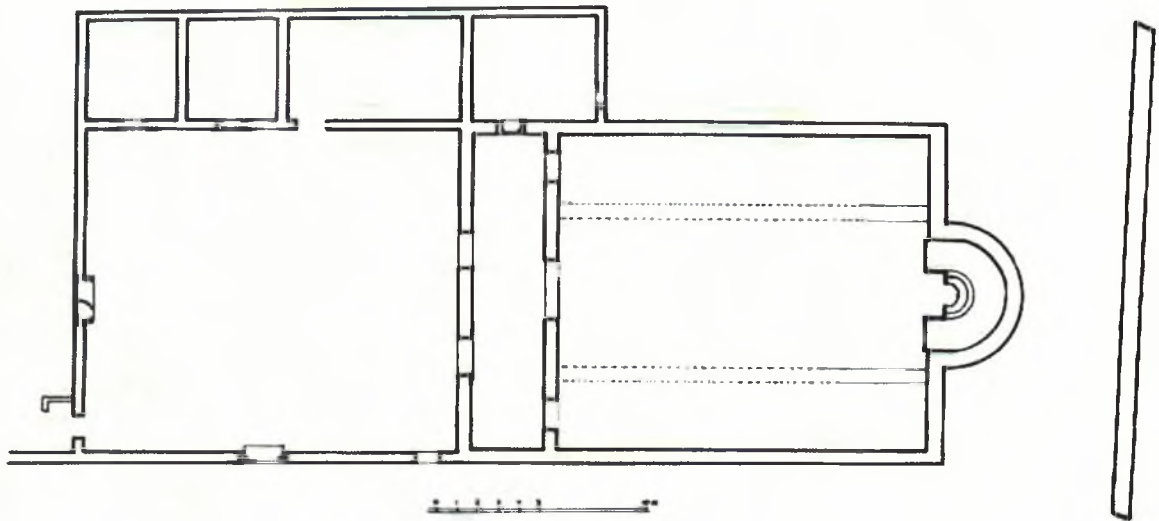
Πιν. 23. Βασιλική Α' Φιλίππων. Κάτοψη.

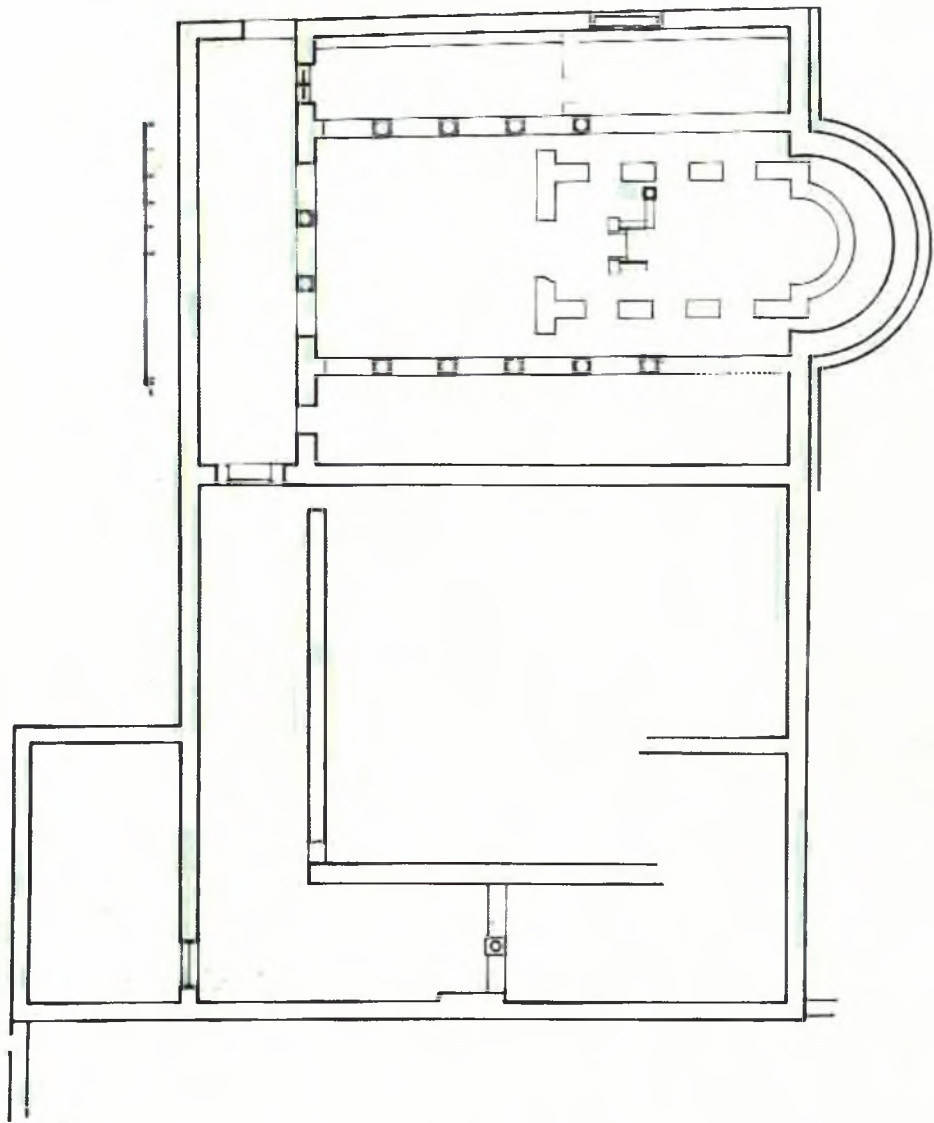
Πιν. 24. Βασιλική Β' Φιλίππων. Κάτοψη.

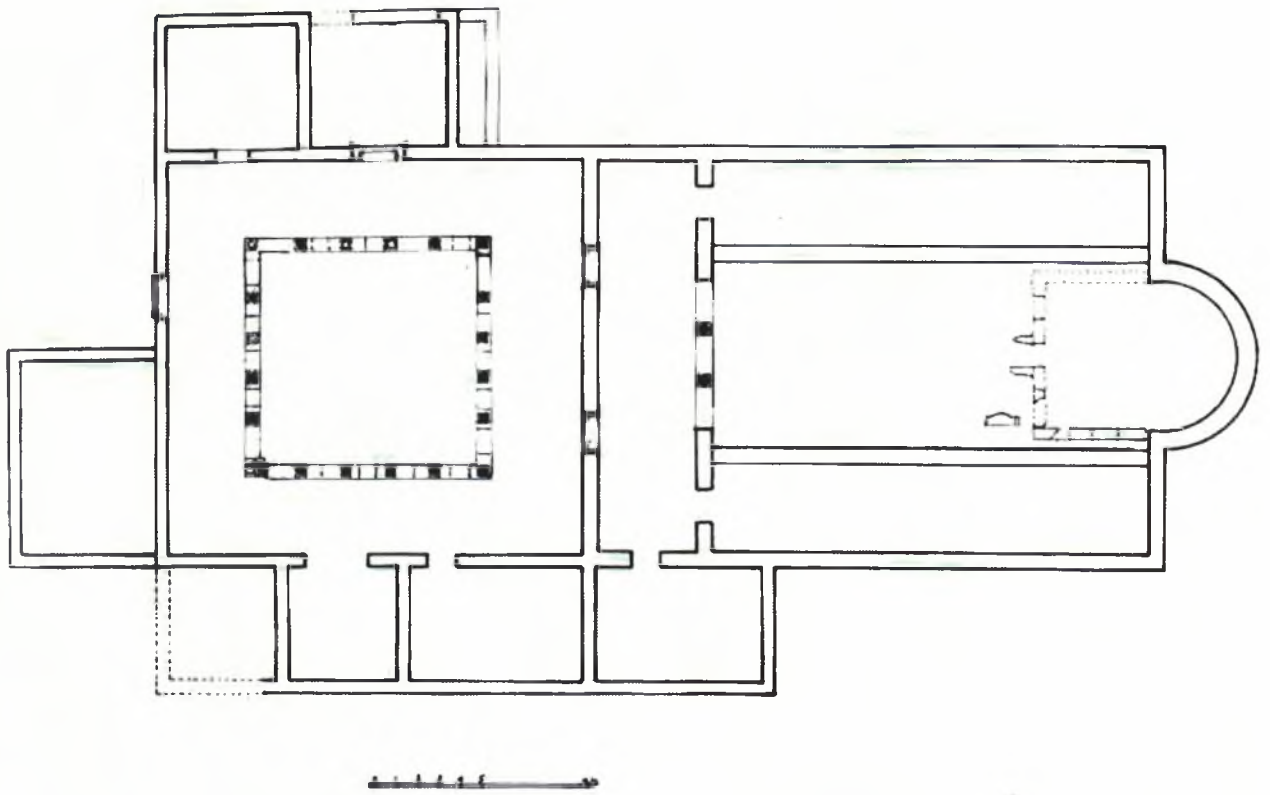
Πιν. 25. Βασιλική Α' Αμφίπολης. Κάτοψη.

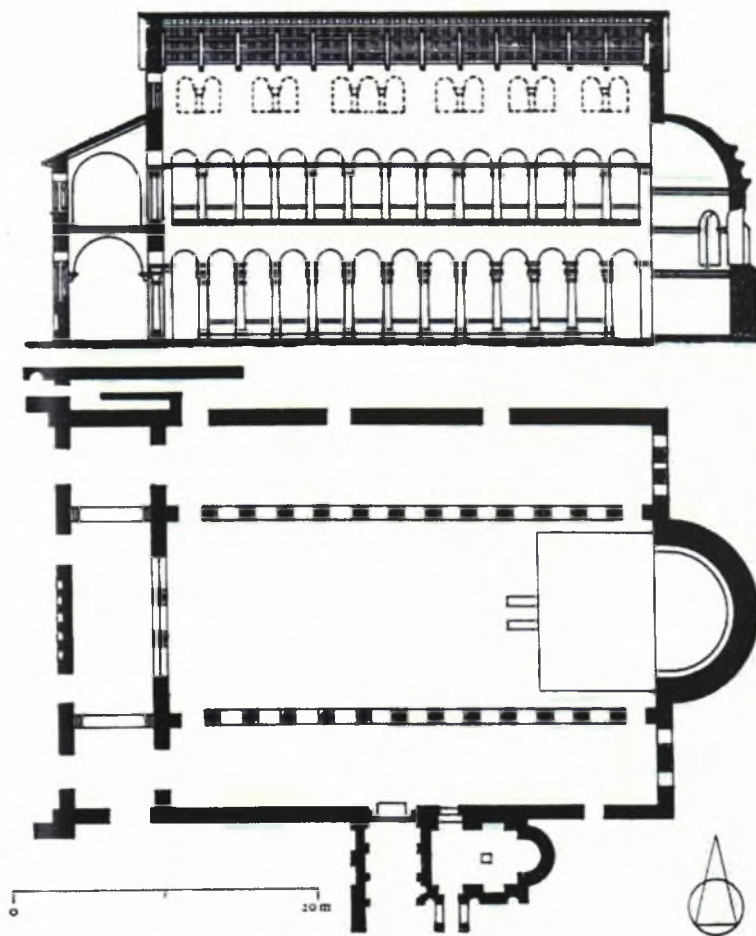
Πιν. 26. Βασιλική Β' Αμφίπολης. Κάτοψη.

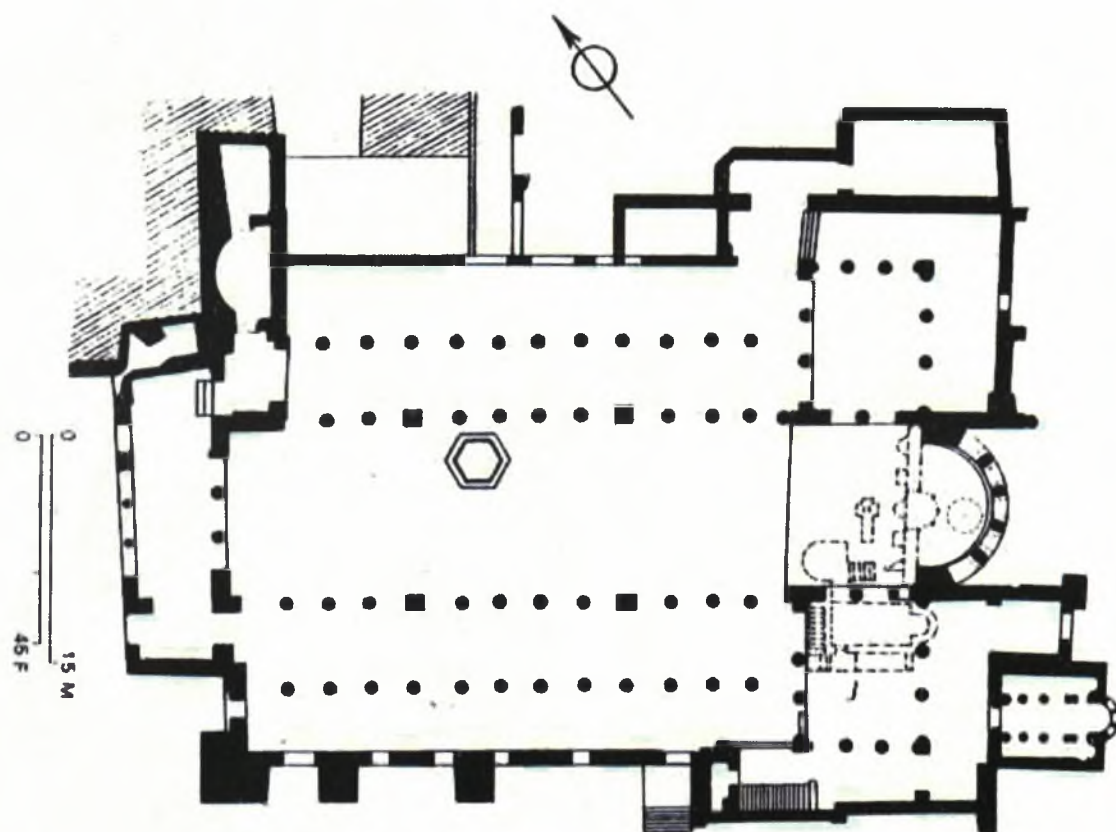
Πιν. 27. Βασιλική Γ' Αμφίπολης. Κάτοψη.

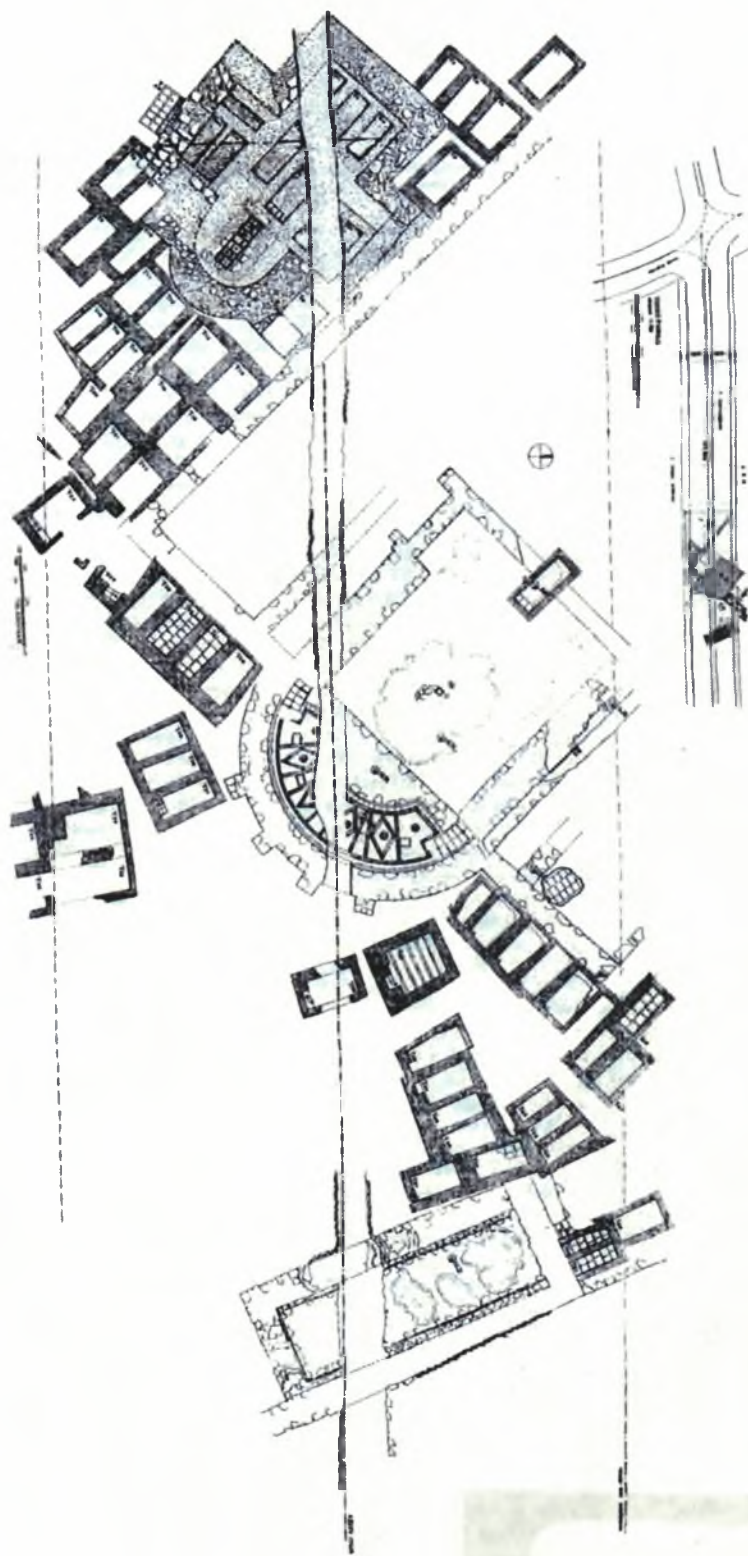
Πιν. 28. Βασιλική Δ' Αμφίπολις. Κάτοψη.

Πιν. 29. Βασιλική Αχειροποιήτου, Θεσσαλονίκη. Κάτοψη.

Πιν. 30. Βασιλική Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη. Κάτοψη.

Πιν. 31. Γενική Κάτοψη της ανασκαφής της οδού Γ' Σεπτεμβρίου. Στο κέντρο η βασιλική με τους τάφους και την κινστέρνα (αριστερά) και δεξιά το σταυρικό μαρτύριο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074346